

**ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ҲУҚУҚ, БИЗНЕС ВА СИЁСАТИ
ТОҶИКИСТОН**

**ТКБ - 63,3(0)5
ТДУ - 947(575,3)
Л -32**

Бо ҳуқуқи дастнавис

ЛАТИФЗОДА НАСИБА МИРЗОЁҚУБ

**«ТАЪРИХИ ШОҲРУХӢ» - И МУЛЛОНИЁЗИ ҚУҚАНДӢ - ҲАМЧУН
САРЧАШМАИ ТАЪРИХӢ ДАР ОМУӢЗИШИ ТАЪРИХИ ХАЛҚИ
ТОҶИК**

АВТОРЕФЕРАТИ

**диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои таърих аз рӯйи
ихтисоси 6.1.5. – Таърихнигорӣ, маъхазшиносӣ ва
методҳои таҳқиқоти таърихӣ**

Хучанд – 2026

Диссертатсия дар кафедраи таърих ва диншиносии Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон ба анҷом расидааст.

Роҳбари илмӣ:	Ҳомидзода Фурқат Муқим - доктори илмҳои таърих, профессори кафедраи таърих ва диншиносии Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон
Муқарризони расмӣ:	Муҳиддинов Сайдалӣ Раҷабович – доктори илмҳои таърих, – профессори кафедраи таърихи умумӣ ва ватании Донишгоҳи славянии Русияву Тоҷикистон Абдукаримов Ҷамолидин – номзади илмҳои таърих, дотсенти кафедраи таърихи халқи тоҷики Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Ғафуров
Муассисаи тақриздиҳанда:	МДТ «Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ»

Ҳимоя санаи «30» октябри соли 2026 соати 10:00 дар ҷаласаи шурои диссертатсионии 6D.KOA-082 назди МДТ «Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав», (суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, 735140, ш. Бохтар, кӯчаи Айнӣ, 67) амал мекунад, баргузор мегардад. E-mail: mahmadullojalilov@mail.ru; рақами телефони котиби илмӣ 904-11 02 66.

Бо диссертатсия ва автореферати он дар китобхонаи илмии МДТ «Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав», (суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, 735140, ш. Бохтар, кӯчаи Айнӣ, 67) ва сомонаи расмии МДТ «Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав» (www.dtsu.tj.) шинос шудан мумкин аст.

Автореферат «_____» _____ соли 2026 ирсол шуд.

Котиби илмии
шурои диссертатсионӣ,
номзади илмҳои таърих

Ҷалилов М.Ш.

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Дар раванди таҳқиқу омӯзиши масъалаҳои мухталифи таърихи қадим, асримиёнагии халқҳои Осиёи Марказӣ, аз ҷумла халқи тоҷик, сарчашмаҳои ҳаттӣ нақши хеле муҳим доранд.

Сарчашмаҳои ҳаттӣ дар омӯзиши мероси таърихӣ ва фарҳангии тамоми ҷомеаи инсонӣ нақши муҳим мебозанд, ки масъалаҳои гуногуни таърихи қадим, асримиёнагӣ ва муосири халқҳои Осиёи Марказӣ, аз ҷумла мардуми тоҷикро инъикос мекунанд ва яке аз арзишмандтарин ва муҳимтарин захираҳо дар ҷамъбаст ва муайян кардани нақш ва ҷойгоҳ дар раванди таърихӣ мебошанд. [8-М, с.60]

Таърихи халқҳои Осиёи Марказӣ дар асрҳои XVIII ва нимаи аввали асри XIX давраи муҳим, вале кам омӯхташуда мебошанд. Барои таҳқиқи омилҳо ва заминаҳои асосии сиёсӣ, иқтисодию иҷтимоии рӯйдодҳои таърихӣ ин давра, омӯзиши ҳамаҷониба ва саҳеҳи маълумотҳои сарчашмаҳои таърихӣ зарур мебошад.

Дар асри XIX ҳавзаи таърихнигории хонгарии Қўқанд рушд кард ва бисёр асарҳои нодире офарида шуданд, ки ба ҷанбаҳои гуногуни ҳаёти хонигариро равшанӣ меандозанд. Таърихи хонигарии Қўқанд пеш аз ҳама дар асарҳои намояндагони бузурги мактаби таърихнигорӣ, таърихшиносони маҳаллӣ, инъикос ёфтааст. Ин асарҳо сарчашмаҳои таърихӣ дорои аҳаммияти мӯътамад дар омӯзиши таърихи хонигарӣ мебошанд. Бояд таъкид кард, ки асарҳои роҷеъ ба таърихи хонигарии Қўқанд аз ҷиҳати жанр ва услуби худ, бар асоси анъанаҳои таърихнигории Осиёи Марказӣ ва Шарқ офарида шудаанд.

Тавре таъкид гардид, дар асри XIX ҳавзаи таърихнигории Қўқанд ташаккул ёфта, доир ба таърихи хонигарӣ зиёда аз 40 сарчашмаҳои таърихӣ таълиф шудаанд. Дар сарчашмаҳои мазкур таърихи сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии хонигарии мазкур ва кишварҳои ҳамҷавор инъикоси худро ёфтааст. Муаррихони ин давра дар таълифи асарҳои хеш бештар ба сарчашмаҳои гуногун ва ахбори иштирокчиёни воқеахоро истифода намудаанд, бинобар ҳамин

маълумотҳои онҳо дар илми таърихнигорӣ ва омӯзиши масъалаҳои муҳимми ин давра аҳамияти калони илмӣ додад.

Яке аз арзишмандтарин ва нодиртарин манбаъҳо дар бораи таърихи хонии Қўқанд "Таърихи Шохрухӣ" ("Таърихи Шохрух")-и Мулло Ниёз Хукандӣ мебошад, ки дар солҳои 70-уми асри XIX бо фармони Худоёрхон офарида шудааст. Он таърихи хонии Қўқандро аз аввали асри 18 то солҳои 1870 фаро мегирад, ки қариб ба тамоми давраи мавҷудияти он мувофиқат мекунад. Доираи ҷуғрофии ин манбаъ водии Фарғона, қаламравҳои Тошканд, Қиззах, Самарқанд, Қазоқистони ҷанубӣ, қаламравҳои Тоҷикистон ва Қирғизистони имрӯза, Туркистони Шарқӣ, инчунин якҷанд минтақаҳои Ховари Миёна, бахусус шимолӣ Афғонистон ва Кашмирро дар бар мегирад.

«Илми таърих баъзе аз муҳимтарин донишҳоеро, ки инсоният аз замонҳои қадим ба онҳо ниёз дошт, фароҳам меорад. Имрӯз, ба шарофати истиқлолияти давлатӣ, муҳаққиқон метавонанд рӯйдодҳои таърихро дар марҳилаҳои гуногун омӯзанд ва онҳоро дар асоси манбаъҳои таърихӣ ба таври объективӣ таҳқиқ кунанд» [8-М,с.60].

Дар ин давра, ки «замони эҷоди муҳимтарин сарчашмаҳои ҳаттӣ мебошад, ки барои инъикоси ин давраи тӯлонии таърихи халқи тоҷик хеле арзишманд доништа мешаванд, дар баробари ҳукмронии сулолаи Мин, асарҳои таърихӣ воқеӣ дар бораи сулолаи Мин дар Қўқанд навишта шудаанд, ки дар замони навтарин барои омӯзиши вазъи сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии халқи тоҷик дар асрҳои XVIII-XIX арзиши бузург доранд ва манбаъҳои муҳими таърихӣ мебошанд:

- «Таърихи Умархон»-и Мирзо Қаландар Мушриф Исфарагӣ (нимаи аввали асри XIX), таърихшинос ва шоир дар дарбори хонҳои Қўқанд. Бо супориши хони Қўқанд Умархон дар соли 1822, ӯ солномаи шеърӣ шоир Фазли Намангониро ба наср тарҷума кард ва онро «Таърихи Умархон» номид;

- «Мунтахаб-ут-таворих»-и Хоҷа Муҳаммад Ҳакимхон ибни Саид Маъсумхон (асри XIX). Таърихи сиёсии хонии Қўқанд, бахусус давраи ҳукмронии Умархон (1810-1822), зеро муаллиф ҳамзамонони ӯ буд. Солноманавис рӯйдодҳои

таърихии ҳукмронии Норбутабиӣ (1770-1798) ва Олимхон (1798-1810)-ро дар асоси дostonҳои падараш ва дигар афрод тасвир мекунад» [8-А, с. 60-61].

Ҳангоми омӯзиши вазъи сиёсӣ, иҷтимоию иқтисодӣ ва фарҳангии нимаи дуюми асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX, асарҳои таърихӣ, ки асосан дар шакли солнома пешниҳод шудаанд, арзиши баланди сарчашмашиносӣ доранд. «Таърихи Шохрухӣ»-и Мулло Ниёз Ҳукандӣ яке аз арзишмандтарин манбаъҳост, ки давраи ҳукмронии сулолаи Минро инъикос мекунад, ки аз Шохрухбӣ оғоз ёфта, то давраи Худоёрхон (1845–1876) ба охир мерасад.

Муаллиф дар чараёни инъикоси воқеаҳои сиёсии хонигарии Осиёи Миёна оид ба вазъи мулкҳои тоҷикнишин аз қабилҳои Ҳучанд, Ёротеппа, болообии Зарафшон, Ҳисор, Кӯлоб, Қаротегину Дарвоз маълумотҳои хеле нодир овардааст. Аз маълумоти сарчашма бармеояд, ки хонигарии Қўқанд ба забти шаҳрҳои Ҳучанд ва Ёротеппа, ки дар ҷануби Тошканд, дар даромадгоҳи ғарбии водии Фарғона ҷойгир буданд, манфиатдор буд. Бо баробари аҳаммияти бузурги иқтисодии ин минтақаҳо, Ҳучанд ва Ёротеппа, ки дорои қалъаҳои мустақам буданд, барои Бухоро ва Қўқанд аҳаммияти хеле муҳимми стратегӣ доштанд [2, 92].

Омӯзиши ин сарчашма инчунин барои он муҳим аст, ки дар он раванди забти хонигарии Осиёи Марказӣ, аз ҷумла хонигарии Қўқанд аз ҷониби Русияи подшоҳӣ ба таври муфассал тасвир ёфтааст.

Муаллифи асари «Таърихи шохрухӣ»-и Мулло Ниёз Муҳаммад Ҳукандӣ (тахаллусаш Ниёзӣ ва Иқромӣ) соли 1804-1805 дар оилаи Мулло Ашур Муҳаммад таваллуд шудааст. Бобои ӯ Ғарибдуст аз тоҷикони Қаротегин буда, дар ҳайати лашкари Норбутабиӣ (1770-1798) хидмат кардааст. Инчунин падар, амакаш ва бародарони Мулло Ниёз Муҳаммад низ дар лашкари хонҳои Қўқанд фаъолият доштанд. Падари муаллиф Мулла Ашур Муҳаммад дар охири соли 1820 ё аввали соли 1821 дар ҳайати лашкари Умархон дар муҳорибаи муҳосираи қалъаи Қиззах вафот кардааст [31, 3].

Маълумоти муҳими дигаре, ки муаллиф пешниҳод кардааст, тавачҷӯҳи хонандаро ба он ҷалб мекунад, ки Мулло Ниёз Муҳаммад Ҳукандӣ ҳангоми

тавсифи фаъолияти бобояш этноними "тоҷик"-ро истифода мебарад ва худро ба ин монанд муаррифӣ мекунад [44, 41-42].

Инчунин дар сарчашмаи мазкур ба мардуми куҳистонӣ таваҷҷуҳи махсус зоҳир гардида, саҳми онҳо дар ҳаёти сиёсӣ ва ҳарбии хонигарии Қўқанд ба таври махсус қайд гардидааст. Бинобар ҳамин муаррихон дар он ақидаанд, ки муаллифи «Таърихи Шохруҳӣ» Мулло Ниёз Муҳаммад Хукандӣ аз авлодони шахсиятҳои маъруфи Қаротегин ба ҳисоб меравад.

Мулло Ниёз Муҳаммад пеш аз гузаштан ба хидмати ҳарбӣ дар мадрасаи Ҳаммоми Қўқанд таълим гирифтаа, ӯ шогирди писари домолло Ориф Пискатӣ ба ҳисоб мерафт. Муаллифи асар солҳои зиёд дар муҳорибаҳои ҳарбии хонҳои Қўқанд иштирок намуда, миёнаҳои солҳои 1860 аз хидмати ҳарбӣ даст кашида, бо шуғли атторӣ машғул гаштааст. Тибқи маълумоти Т.К. Бейсембиев Ниёз Муҳаммад Хукандӣ соли 1877 вафот кардааст, аммо дар нусхае, ки профессор Ш. Воҳидов таҳқиқ намудааст ва номи дигари асар чун «Ибраул-ҳавоқин» маълум гаштааст, оварда шудааст, ки муаллиф соли 1889 низ дар қайди ҳаёт будааст [31,3].

«Таърихи шохруҳӣ» солҳои 1288 ва 1307-и ҳиҷрӣ мутобиқ ба солҳои 1871-1872 ва 1889-1890 бо забони тоҷикӣ бо супориши Худоёрхон навишта шудааст. Тибқи маълумоти Н.Н. Пантусов муаллиф нусхаи аввали асарро бо супориши хон таҳрир намуда, нусхаи дуюмро низ таҳия намудааст.

Т.К.Бейсембиев чунин нигоштааст, ки азбаски асар мувофиқи манфиатҳои хон навиштааст, муаллиф эҳтимолан аз мукофотҳои моддӣ интизор буд. Аз нусхае, ки профессор Ш. Воҳидов таҳқиқ ва нашр намудааст, маълум мегардад, ки нусхаи сеюми асар низ аз ҷониби муаллиф таҳия шудааст.

Имрӯз ғайр аз нусхаи чопи сангии «Таърихи Шохруҳӣ», ки аз ҷониби Н.Н. Пантусов амалӣ гаштааст, 12 нусхаи он дар марказҳои илмии Санкт-Петербург, Қазон, Тошканд, Душанбе, Париж ва дар коллексияҳои хусусӣ маҳфуз аст. Тафсифи ин нусхаҳо дар таҳқиқоти Т.К. Бейсембиев инъикоси худро ёфтааст [9, 34-39].

Бо назардошта маълумотҳои дар боло зикршуда мубрамияти мавзӯи таҳқиқот ба таври зерин асоснок карда мешавад:

Якум, «муҳимтарин рӯйдодҳо дар таърихи халқи тоҷик дар охири асрҳои миёна ва давраи муосир дар қаламрави ду давлати Осиёи Марказӣ - Аморати Бухоро ва Хонгии Қўқанд рух додаанд. Дар нимаи аввали асри XIX, дар давраи ҳукмронии сулолаи Манҷур дар Осиёи Марказӣ, асарҳои муҳими таърихӣ бахшида ба ин сулола дар Бухоро ва дар Қўқанд - ба сулолаи Мин навишта шудаанд. Қаламрави вилояти Суғди муосири Тоҷикистон (ба истиснои болооби дарёи Зарафшон) беш аз як аср ва ним (1709–1876) қисми Хонгии Қўқанд буд» [8-М, с. 60].

Дуюм, асрҳои XVIII-XIX давраи хеле муҳим, вале кам омӯхташуда ба ҳисоб рафта, пур аз тазодҳо ва рӯйдодҳои таърихӣ мебошад, дар сарнавишти таърихии мардуми се хонии Осиёи Марказӣ - Бухоро, Қўқанд ва Хива нақши ҳалқунанда бозидааст.

Сеюм, омӯзиши дақиқ ва объективии ин давра, баррасии маълумотҳои сарчашмаҳои таърихӣ зарур аст, зеро бе истифодаи онҳо тавсифи ҳамаҷонибаи ҳаёти сиёсӣ, иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва фарҳангии аҳолии Осиёи Марказӣ, баҳусус мардуми тоҷик, имконнопазир аст.

Чорум, давраи мавҷудияти хонигарии Қўқанд яке аз марҳилаи муҳимми таърихи тоҷикон ба ҳисоб меравад. Дар сарчашмаҳои ҳавзаи таърихнигории Қўқанд, аз ҷумла дар асари «Таърихи шоҳруҳӣ»-и Мулло Ниёз Муҳаммад Хукандӣ маълумотҳои фаровон оид ба вазъи мулкҳои тоҷикнишин, нақши тоҷикон дар ҳаёти сиёсӣ ва ҳарбии хонигарӣ инъикоси ҳудро ёфтааст.

Панҷум, то ҳол доир ба аҳаммияти таърихӣ ва илмӣ «Таърихи шоҳруҳӣ»-и Мулло Ниёз Муҳаммад Хукандӣ мақолаҳои зиёди илмӣ ва таҳқиқотҳои алоҳида амалӣ шуда бошад ҳам дар таърихнигорӣ ва маъхазшиносии ватанӣ доир ба нақши сарчашмаи мазкур дар омӯзиши таърихи тоҷикон ягон таҳқиқоти махсус ва ҷамъбаस्तкунанда амалӣ нагаштааст.

Шашум, омӯзиши яке аз манбаъҳои асосии таърихи хонии Коканд, "Таърихи Шоҳруҳ"-и Мулло Ниёз Муҳаммад Кукандӣ (асри XIX), ки бо номи

"Ибрат-ул-хавакин" ("Насиҳат барои ҳокимон" низ маъруф аст), таҳлил карда мешавад. Қайд карда мешавад, ки "ин солномаи таърихӣ маълумоти муфассалро дар бораи забти Осиёи Марказӣ аз ҷониби Русияи подшоҳӣ пешниҳод мекунад, ки дар дигар рисолаҳои таърихӣ мавҷуд нест" [8-А, с. 62].

Ҳафтум, аҳаммияти мавзӯ инчунин бо он тавсиф мешавад, ки омӯзиш ва ба гардиши илмӣ ворид намудани сарчашмаҳои таърихӣ ба рушду нумӯи илми маъхазшиносии тоҷик мусоидат хоҳад кард.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯи илмӣ. Тавре таъкид гардид, оид ба таърихи хонигарии Қўқанд, арзиши таърихӣ ва илмии сарчашмаҳои ҳавзаи таърихнигории хонигарии мазкур, аз ҷумла "Таърихи шоҳруҳӣ"-и Мулло Ниёз Муҳаммад Хуқандӣ таҳқиқотҳои алоҳида ба роҳ монда шудаанд. Адабиёти мавҷударо оид ба ин мавзӯ метавон ба якчанд гурӯҳ тақсим кард:

Ба гурӯҳи якум, асарҳо ва кайдҳои муҳаққиқон ва сайёҳони тоинқилобии рус, аз қабили Н.Н.Пантусов [58], В.В. Бартолд [4;5;6;7], Н. Малитский[40], М.А. Терентев[65], В. Наливкин[53], Н. Веселовский[15; 16], Л.А. Зимин[34], А.З. Валидов[14] ва дигарон дохил мешаванд.

Доир ба таърихи хонигарии Хуқанд беш аз «40 сарчашмаи таърихӣ мавҷуд аст. Дар сарчашмаҳои мазкур таърихи сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии хонигарии мазкур ва кишварҳои ҳамҷавори он ба таври бояду шояд инъикос ёфтааст. Доир ба таърихи хонигарии Осиёи Миёна, махсусан хонигарии Хуқанд дар сарчашмаҳои таърихӣ маълумоти фаровон мавҷуд аст. Муаррихони ин давра асарҳои худро бештар дар асоси сарчашмаҳои гуногун, мувофиқи ахбори иштирокдорони воқеаҳо таълиф карданд, бинобар маълумоти онҳо дар илми таърихнигорӣ ва омӯзиши масъалаҳои муҳимми ин давра аҳаммияти калони илмӣ дорад» [1-М, с.23].

Яке аз муҳимтарин манбаъҳои таърихӣ дар соҳаи таърихнигории Қўқанд "Таърихи Шоҳруҳ"-и Мулло Ниёз Муҳаммади Қўқандӣ мебошад. Мулло Ниёз Муҳаммади Қўқандӣ солҳои 1802/1803 таваллуд шудааст. Тибқи ин асар, "бобои муаллиф Ғарибдӯст Ясовул, амакаш Худойкули Баҳодур ва бародаронаш дар ҷангҳои низомӣ кушта шудаанд. Ҳамаи онҳо дар артиши хонҳои Қўқанд хизмат

кардаанд. Падари муаллиф, Мулло Ашӯр Муҳаммад, дар охири соли 1820 ӯ аввали соли 1821 дар артиши Умархон ҳангоми муҳосираи қалъаи Ҷиззах вафот кардааст. Маълумоти дар асар овардашуда нишон медиҳад, ки фаъолияти низомии падар ва амаки муаллиф бо яке аз чехраҳои барҷастаи он давра, Раҷабқушбегӣ, ки кӯҳистонии тоҷик ҳисоб мешуд, зич алоқаманд аст. Ғайр аз ин, Мулло Ниёз Муҳаммадии Қўқандӣ, ки рӯйдодҳои марбут ба фаъолияти бобояшро фаро мегирад, этноними "тоҷик"-ро илова кардааст [1-М, с. 23].

«Таърихи Шоҳруҳӣ» бори аввал соли 1876 аз ҷониби Н.Н. Пантусов кашф шудааст ва Г.А. Колпаковский ду нусхаи нодири ин асарро дар Қўқанд кашф кардааст. Пас аз кашфи сарчашмаи мазкур аз ҷониби Н.Н. Пантусов ба наشري асари мазкур пардохт ва соли 1885 дар шаҳри Қазон таҳти унвони («Таърихи Шоҳруҳӣ». История владельцев Ферганы. Сочинение Моллы Ниязи Мухаммед бен Ашур Мухаммед, хокандца) аз нашр баромад.

Ҳанӯз дар солҳои 1870-ум мавҷудият ва аҳаммияти илмии «Таърихи Шоҳруҳӣ» барои шарқшиносони аврупоӣ маълум гашт. Ҳамон сол таҳқиқоти шарқшиноси рус В.П. Наливкин «Краткая история Кокандского ханства» нашр гардид, ки дар асари мазкур воқеаҳои таърихӣ маълумоти сарчашмаҳои нодири ҳавзаи таърихнигории Ҳуқанд ва махсусан «Таърихи Шоҳруҳӣ» мавриди истифода қарор гирифтааст.

Тарҷума аз порчаҳои «Таърихи шоҳруҳӣ» ба забони русӣ аз ҷониби академик В.В. Бартолд амалӣ шудааст. Аз ҷониби олими дигари рус Н.Г. Маллитский низ порчаҳои ба лашкаркашии ҳокими шаҳри Тошканд Юнусхўча ба самти Фарғона дар оғози асри XIX ва ҷараёни забти шаҳри Тошканд аз ҷониби хони Хўқанд Олимхон баҳшида шуда, нашр гардидааст [72, 24].

Н. И. Веселовский дар тақризи худ нисбат ба наشري «Таърихи шоҳруҳӣ» гуфта буд, ки: «то имрӯз мо намедонистем, ки доир таърихи хонигарии Ҳуқанд чунин сарчашмаи мўҳташам вучуд дорад [15]. Н. Г. Маллитский доир ба сарчашмаи мазкур чунин гуфтааст, ки он нисбат ба маълумотҳои «Мунтахаб ут- таворих»- и Муҳаммад Ҳакимхон боварибахш аст [9, 46].

Гарчанде, ки В.В. Бартолд дар таълифи асарҳои хеш маълумоти сарчашмаи мазкурро ба таври ҳамаҷониба истифода намуда, доир ба ин асар татқиқоти алоҳида таълиф намуда бошад ҳам, нисбат ба он муносибат ва баҳои скептикӣ додааст. Ба ақидаи ӯ асари Мулло Ниёз Муҳаммад сарчашмаи «наонқадар беҳтарин» ва «наонқадар нодир» доир ба таърихи хонигарии Хуқанд ба ҳисоб меравад [9, 45-46].

Ба гурӯҳи дуюм таҳқиқотҳоеро метавон ворид намуд, ки аз ҷониби муҳаққиқон, маъхазшиносони ватанию хориҷии давраи шуравӣ аз қабili П.П. Иванов[28; 29], Н.А. Кисляков[35], Б.Ғ.Ғафуров [24;25], А.Р. Муҳаммаджонов ва Т. Неъматов[45], С. Ҷалилов[70], Е.Б. Бекмаханов[12], А.М. Мухторов[46;47;48;49], В.М. Плоских[59], А.Л. Троицкая[66], Р.Н. Набиев[50;51;52], В.А. Ромодин[61], М.К. Кутлуков[36], А. Тоҳирҷонов[64], А.П. Қайюмов[37], Н.Д. Миклухо – Маклай[43], Ҷ.А. Стори[63], Б.А. Аҳмедов[3], Б.В. Лунин[38;39], Т.К. Бейсембиев[8;9;10;11] дар баробари омӯзиши масъалаҳои муҳими давраи омӯхташаванда доир ба арзиши илмӣ «Таърихи шоҳруҳӣ»-и Мулло Ниёз Муҳаммад Хуқандӣ маълумоти муфид овардаанд.

«Таърихи шоҳруҳӣ»-и Мулло Ниёз Муҳаммад Хуқандӣ нисбат ба сарчашмаҳои ҳавзаи таърихшиносии Қўқанд ба гардиши илмӣ ворид гашта, нисбатан саҳеҳтар омӯхта шуда, боиси шўҳратёр гаштани ин асар дар байни муҳаққиқон гаштааст.

Таърихи омӯзиши осори Мулло Ниёз аз ду давра иборат аст: «Давраи аввал бо кашфи нусхаҳои аввалини асар оғоз ёфта, то солҳои 1930 идома меёбад. Ин давра бо муносибати нисбатан шубҳанок нисбат ба солномаи мавриди назар тавсиф мешавад. Дар давраи дуюми омӯзиши «Таърихи Шоҳруҳ», тағйироти кулӣ дар муносибат ба китоб, бахусус дар арзёбии аҳамияти таърихӣ ва илмӣ он ба амал омаданд. Таъкид мешавад, ки китоб дорои маълумоти беназир дар бораи минтақаҳои Осиёи Марказӣ, ки дар он ҷо тоҷикон зиндагӣ мекарданд ва дар бораи нақши онҳо дар ҳаёти сиёсӣ ва ҷамъиятии хонӣ мебошад» [8-М, с. 62].

А.А. Семенов оид ба арзиши илмӣ ин сарчашма чунин нигоштааст: «Таърихи шоҳруҳӣ» дар байни сарчашмаҳои таърихи хонигарии Қўқанд

аҳаммияти калони илмӣ дорад» [62, 56]. П.П. Иванов таъкид намудааст, ки «муаллифи асар даъвои сарчашмаи нодир будани асари худро нисбат ба асарҳои таърихи хонигарии Қўқанд надошта бошад ҳам, нисбат ба асарҳои дигари ин давра маълумоти ҷолибу шавқовар пешниҳод намудааст» [29, 17]. Е.Б. Бекмаханов таъкид намудааст, ки он дар омӯзиши таърихи хонҳои Хўқанд сарчашмаи муҳим ба ҳисоб рафта, маълумоти нодир доир ба ҳучуми хонҳои Хўқанд бар муқобили урдаи Бузург ва қазоқҳои соҳили дарёи Сир дар давраи фаъолияти хони Қўқанд дар ибтидои асри XIX мавҷуд аст [72, 25].

Академик А. Мухторов дар таҳқиқотҳои хеш оид ба таърихи Истаравшан маълумоти асарро дар бораи забткориҳои хони Хўқанд ба қаламрави ин мулк истифода намудааст [47, 43-44]. Р.Н. Набиев маълумот ва қисматҳои алоҳидаи асарро дар таҳқиқи шӯриши Тошканд дар соли 1847 ва баррасии баъзе воқеаҳои нимаи аввали асри XIX дар хонигарии Қўқанд истифода намудааст. Р.Н. Набиев дар ҷараёни баёни андешаҳои худ оид ба «Тухфат ат- тавориhi хонӣ»-и Мулло Аваз Муҳаммад, таъкид намудааст, ки «Муаллифи «Тухфат ат- тавориhi хонӣ» раванди лашкаркашиҳои русҳоро то Самарқанд ва Катта-қурғон баён намудааст, аммо маълумоти муаллифи «Таърихи Шохруҳӣ» дар бораи ин воқеа муфассалтар ва дақиқ мебошад, зеро муаллиф иштирокчии бевоситаи ин воқеаҳо ба ҳисоб рафта, Мулло Аваз Муҳаммад бошад, маълумотро аз номи шахсони дигар меорад» [9, 47].

В. Ромодин маълумот ва почаҳои «Таърихи шохруҳӣ»-ро доир ба таърихи қирғизҳо дар асри XIX нашр намудааст [61].

Маъхазшиноси номӣ Б. Ахмедов низ дар ҷараёни омӯзиши сарчашмаҳои таъриҳӣ оид ба таърихи Осиёи Миёна доир ба арзиши илмӣ, мазмун ва мундариҷа, дараҷаи омӯзиши «Таърихи Шохруҳӣ»-и Муллониёз Хўқандӣ маълумоти додааст [3,128-129].

Ба гурӯҳи сеюм, таҳқиқотҳои илмеро, ки аз ҷониби маъхазшиносони ватанию хориҷӣ дар замони истиқлол амалӣ гаштанд, шомил намудан мумкин аст. Саҳми муҳаққиқон Ш. Воҳидов [17;18;19;20;21;22;23], Ш. Маҳмудов [42],Т. Худойкулов [157], Б. Турсунов [67;68], З. Илҳомов [56;57],Ч. Абдукаримов[1;2] ва

дигарон дар таҳқиқу омӯзиши «Таърихи шохрухӣ»-и Мулло Ниёз Муҳаммад Хукандӣ назаррас мебошад.

Соли 2014 Ш. Воҳидов «Таърихи Шохрухӣ»-и Муло Ниёз Муҳаммад Хукандиро, ки бо номи «Ибрат ул-хавоқин» низ маълум аст, бо муқаддимаи муфассал ва тавзеҳот нашр намудааст. Дар муқаддима дар бораи ҳаёт ва фаъолияти Мулло Ниёз Муҳаммад, таърихи таҳқиқ, нусхаҳои асар, мазмун ва мундариҷаи асар маълумот дода, доир ба боз нусхаи асар маълумот додааст. Тибқи таъкиди олим ӯ соли 2006 нусхаи асарро бо хоҳиши доктори илмҳои таърих, профессор Зоир Чориев харидорӣ намудааст. Он нусхаи ҳоло таҳқиқнашудаи «Таърихи шохрухӣ» ба ҳисоб меравад, ки шояд дастхати ҳуди муаллиф мебошад. Асар аз миёнаҳои дастнавис нусхабардорӣ шудааст. Дар 85 саҳифаи аввали китоб, навиштаҳо ва қайдҳои гуногун, шеърҳо ва қиссаҳои шоирони гуногун оварда шудаанд. Хатти матн наस्ताлиқ аст, ки бо қалами пӯлодӣ дар қоғази корхонаи русӣ (заводи Успенская, № 7) бо ранги сиёҳ нусхабардорӣ шудааст. Баъзе сатрҳо ва ҷумлаҳо бо ранги сурх навишта шудаанд. 19 сатр дар як саҳифа. Ҳаҷми матн 16x11.5. Ҳаҷми қоғаз 22x17.5. Дарзҳо мавҷуданд. Муқова аз картон сохта шудааст. Он бо қоғази сиёҳи дурахшон пӯшонида шудааст. Ҳамагӣ 128 ҷараф дорад. Як ҷараф аз мобайн қанда шудааст. Муқаддимае, ки дар ин нусха мавҷуд буда дар ягон нусха ё наشري литографияӣ мавҷуд нест. Дар ҳамин нусха муаллиф махсусан қайд мекунад, ки асар «Ибратул-хавоқин» ном дорад. Илова бар ин, аз ин нусха дидан мумкин аст, ки муаллиф то соли 1307 ҳиҷрӣ/1889-1890 зиндагӣ кардааст [31,5].

Лозим ба ёдоварист, ки профессор Ш. Воҳидов зиёда аз бист сарчашмаи ҳавзаии таърихнигории Қўқандро баргардон ва нашр намуда, ба гардиши илм ворид намудани он хидмат намудааст. Инчунин дар таҳқиқотҳои илмӣ хеш [17;18;19;20;21;22] дар бораи «Таърихи шохрухӣ»-и Мулло Ниёз Муҳаммад Хукандӣ маълумотҳои пуарарзиш овардааст.

Таҳқиқотҳои Т. Ҳудойкулов, ки ба аҳволи сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии хонигарии Қўқанд бахшида шудааст, аҳаммияти «Таърихи шохрухӣ»-и

Муллониёз Хўқандӣ дар таърихнигории ин давра зикр гашта, дар бораи нусхаҳо, таърихи омӯзиши он маълумоти муфассал оварда шудааст [73, 114].

Дар «Очеркҳои таърихнигории давлатдории Ёзбекистон» доир ба сарчашмаҳои таърихи Қўқанд, аз ҷумла «Таърихи Шоҳрухӣ» ва арзиши илмии он маълумот дода шудааст. Дар он муҳаққиқ З. Илҳомов дар бораи «Таърихи Шоҳрухӣ» таъкид намудааст, ки муаллифи асар вазъи хонигариро дар давраи тасарруфи хонигарии Хўқанд аз тарафи қўшунҳои Россия ҳамаҷонибаи таҳлил намудааст. Инчунин таъкид шудааст, ки «пурзўр гаштани низоъҳои дохилӣ, мағлубияти қўшунҳои хонигарӣ, авҷ гирифтани дасисаҳои дарборӣ дар замони ҳукмронии Худоёрхон ва Маллахон нисбатан муфассал инъикос ёфтааст» [57, 132].

Дар таҳқиқоти доктори илмҳои таърих Б.Турсунов оид ба таърих ва манбаъҳои хонии Қўқанд нақши «Таърихи Шоҳрух»-ро махсусан қайд мекунад ва таъкид мекунад, ки маълумоти ин асар дар омӯзиши қонуниятҳои сулолаи Мин, рӯйдодҳои марбут ба қалмиқ-чунгарҳо ва мубориза бо онҳо арзиши назарраси илмӣ дорад [68, 24-25].

Марҳилаи дуюм тағйироти куллиро дар омӯзиши ин манбаъ ва аҳамияти таърихӣ ва илмии он мушоҳида кард. А.А.Семёнов дар бораи аҳамияти асар чунин шарҳ дод: «Ин манбаъ дар байни асарҳои таърихшиносии Қўқанд дар омӯзиши таърихи хонии Қўқанд аҳамияти бузургӣ илмӣ дорад». П.П.Иванов бар он ақида аст, ки «ҳарчанд муаллифи асар дар муқоиса бо дигар манбаъҳои таърихшиносии Қўқанд иддао намекунад, ки манбаи аввалия аст, аммо дар он маълумоти ҷолиб ва ҷолибро дар муқоиса бо дигар асарҳои ин давра инъикос кардааст». Е.Б. Бекмаханов инро ҳамчун манбаи муҳим барои омӯзиши таърихи хонҳои Қўқанд таъкид кардааст, зеро он дорои маълумоти нодир дар бораи ҷангҳои хонҳои Қўқанд бар зидди аксари минтақаи Сирдарё ва қазоқҳо дар соҳили Сирдарё дар давраи ҳукмронии Олимхон мебошад [3, 45-46].

Дар таҳқиқоти диссертатсионии Бўстон Турсунов ҷойгоҳи "Таърихи Шоҳрухӣ" дар таърихнигорӣ ва таҳқиқоти сарчашмаҳои хонии Қўқанд махсусан таъкид шудааст. Маълумоти ин асар барои таҳқиқоти таърихи сулолаи Мин дар

хонӣ, инчунин робитаҳои он бо қалмиқ-чунғорҳо ва муқовимати онҳо аҳамияти бузургӣ илмӣ дорад [68, 24-25].

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо (лоиҳаҳо) ва мавзӯҳои илмӣ. Таҳқиқоти диссертатсионӣ дар доираи нақшаи дурнамои корҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи таърих ва диншиносии Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон, таҳти унвони «**Таърихнигории таърих ва фарҳанги халқи тоҷик аз давраи бостон то замони муосир**» барои солҳои 2021-2025 тасдиқ гардида, амалӣ гардидааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот. Мақсади ниҳоии таҳқиқоти рисолаи илмӣ дар асоси маълумоти тасдиқшуда воқеи, дар натиҷаи таҳқиқу омӯзиши маълумотҳои «Таърихи Шоҳрухӣ»-и Мулло Ниёз Муҳаммад Хуқандӣ муайян намудани мазмун ва мундариҷаи асар, муайян намудани ҳаёт ва фаъолияти муаллифи асар, таҳлили вазъи сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии хонигарии Қўқанд дар асрҳои XVIII - XIX, бозгу намудани нақши тоҷикон дар ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангию ҳарбии хонигарӣ, шиносӣ бо вазъи мулкҳои тоҷикнишини қаламрави Осиёи Марказӣ ва ғайраҳо ба шумор меравад.

Омӯзиш ва таҳқиқи асари мазкур ба мо имкон дод, ки дар бораи таърихи Хонигарии Хўқанд ва зиндагию фаъолияти тоҷикони водии Фарғона, Хучанд ва Истаравшан маълумотҳои назаррас ба даст биоварем.

Вазифаҳои таҳқиқот. Ҷараёни таҳқиқи мавзӯ ва баррасии объективонаи он зарурати иҷрои вазифаҳои зеринро ба миён гузошт:

- баррасӣ ва омӯзишу таҳқиқи мавзуи мазкур аз мавқеи назариявӣ;
- тадқиқоти таърихи халқи тоҷик ва таҳқиқи мавзӯҳо ва сарзаминҳои тоҷикнишиш дар нимаи дууми асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX дар асоси асари «Таърихи Шоҳрухӣ» - и Муллониёзи Хўқандӣ;
- дар асоси асари «Таърихи Шоҳрухӣ» -и Муллониёзи Хўқандӣ ифода ва таҷассум кардани воқеияти ҳукмронии ҳокимони Хонигарии Хўқанд ва фаъолияти ҳукуматдорони он;

- дар омода намудани рисолаи диссертатсионӣ аз худ намудани дигар сарчашмаҳои таърихӣ доир ба мавзӯ ва давраи таҳқиқот барои қиёс;

- равшанӣ андохтан ба масъалаҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ ва дипломатии нимаи дуюми қарни XVIII ва нимаи аввали қарни XIX ва амсоли инҳо.

Навгони илмӣ таҳқиқот аз мавридҳои зерин иборат мебошанд:

- нахустин бор китоби «Таърихи Шохрухӣ» -и Муллониёзи Хӯқандӣ ҳамчун сарчашмаи таърихӣ дар омӯзиши таърихи халқи тоҷик дар заминаи таҳқиқоти илмӣ мавриди пажӯҳиш қарор гирифтааст;

- дар рисола ба масъалаҳои ташаккули Хониғарии Хӯқанд, ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии Хониғарии Хӯқанд ва инъикоси таърихи халқи тоҷик дар нимаи дуюми асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX, ҳукмронии Абдулқаримбӣ, Ирдонабӣ, Норбутабӣ, Олимхон, Умархон, Мадалихон (Муҳаммадалихон), Шералихон ва Худоёрхон (давраи аввали ҳукмронӣ онҳо) возеҳ нишон дода мешавад;

- Дар асоси сарчашмаҳои гуногун ва фаровон оид ба ҳаёти сиёсӣ иҷтимоӣ ва фарҳангии Хониғарии Хӯқанд дар таърихнигорӣ кишвар таҳлили он маҷмуи таҳқиқоти мазкур татбиқ мегардад. Дар вобастагӣ бо тадқиқот оид ба таърихи халқи тоҷик, мавзӯҳои сарзаминҳои тоҷикнишин, ки дар асари номбурда обективона нишон дода шуда, воқеаҳои таърихиро дарёфт намуда, ҳулосаҳо натиҷаҳо бароварда шудаанд;

- дигар сарчашмаҳои таърихӣ, адабиёти илмӣ, ки дар онҳо вазъи сиёсӣ фарҳангии нимаи дуюми асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX, махсусан, таърихи Хониғарии Хӯқанд ба таври гуногун омӯхта ва нишон дода шудааст, аз назари Муллониёзи Хӯқандӣ дар асари «Таърихи Шохрухӣ» масъалаи мазкур низ мавриди таҳлил қарор гирифта, аз нуқтаи назари илмӣ қиёсгузорӣ шудааст. Дар ҷараёни омӯзишу таҳлили ин асар амиқ ғардид, ки дар асари «Таърихи Шохрухӣ» маълумоти фаровон доир ба Хониғарии Хӯқанд пешкаш шудааст, ки вазъ ва ҳолати таърихиро акс намуда, ахбороти хусусияти иҷтимоӣ-иқтисодӣ дар бар мегирад;

- дар диссертатсияи мазкур дар асоси таҳлили сарчашмаҳои хаттӣ ва илмӣ замони ҳукмронии намояндагони хонаводаи минг дар Хонигарии Хӯқанд омӯзиши таърихи халқи тоҷик таҳқиқ карда шудааст. Моҳияти сиёсати истилогаронаи хонҳои Хонигарии Хӯқанд ба мақсади васеъ намудани ҳудуди давлат, аз ҷумла забти вилоятҳои суқунати қабоили қирғизу қазоқ ва сохтмони қалъаҳои сершумор баён ва баррасӣ гардидааст;

- воқеаҳои таърихии марбут ба истилои хонигарии Хӯқанд аз ҷониби амирони Бухоро, қатли оилаи хонӣ ва аз ҷониби Россияи подшоҳӣ барҳам додани хонигарӣ мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтааст;

- таҳлилҳо нишон доданд, ки ҳарчанд ҷанбаҳои алоҳидаи асари «Таърихи Шохруҳӣ» Муллониёзи Хӯқандӣ ба сифати манбаи таърихӣ мавриди омӯзиши пажӯҳишгарон қарор гирифтааст, лекин мо онро ҳамчун сарчашма дар омӯзиши таърихи халқи тоҷик нишон додем;

- ҳангоми таҳқиқ маълум гардид, ки аз ҷониби олимони ватанӣ ба масъалаи мазкур кам эътибор дода шуда, мавриди омӯзиш қарор дода нашудааст. Аз ин лиҳоз, муайян кардани мақому манзалати халқи тоҷик, ҳамчун халқи муқимӣ дар Хонигарии Хӯқанд ва минбаъд вилояти Фарғонаи кишвари Туркистон таҳқиқоти ҷиддиро талаб менамояд.

- **Асосҳои назариявии таҳқиқот.** Дар диссертатсия, мо, усулҳои илмӣ омӯзиширо оид ба таҷассуми таърихи Хонигарии Хӯқанд (нимаи дуёми асри XVIII ва аввали асри XIX) аз рӯйи асари «Таърихи Шохруҳӣ» -и Муллониёзи Хӯқандӣ ба кор бурда, бавижа, ба истифодаи усули объективияти илмӣ ба ҳайси яке аз дастурҳои асосии илми муосири таърих ва таърихнигорӣ таваҷҷуҳи махсус доштем;

- ҳамчунин, зимни омӯзиш ва баррасӣ, мо, қабл аз ҳама, ба кулли ҷанбаҳои таҳқиқотӣ таваҷҷуҳи вижа зоҳир намуда, дар чараёни таҳқиқот риояи истифодаи усули диалектикий илмӣ - таърихӣ, сиёсӣ ва фарҳангиро роҳандозӣ намуда, тамоми ҷузъиёт ва алоқаи сабабиву натиҷавӣ афкори сиёсӣ фарҳангии халқи тоҷикро дар нимаи дуёми қарни XVIII ва ибтидои қарни XIX, ки дар асари

мазкур ба таври воқеъбинона инъикоси худро ёфтаанд, мавриди омӯзишу баррасӣ қарор додем.

- ҳамин тариқ, чунин равишҳои илмӣ таҳқиқотӣ, ба монанди шарҳу тавсифи адабиёти илмӣ ба арзишҳои умумииinsonӣ ва милли асосёфта, усулҳои хронологӣ - сулолаӣ, таърихӣ-муқоисавӣ, статистикӣ, генеологӣ, усули умумии универсалӣ, баён, детерминизм ва амсоли инҳо ба таври васеъ мавриди истифода қарор дода шуданд.

- бо равиши муқоисавӣ-таърихӣ пайдоиши Хонигарии Хӯқанд ҳамчун давлати феодалӣ нисбат ба дигар асарҳои таърихӣ, ки дар бораи таърихи ин давлат маълумот медиҳанд, қиёсгӯзорӣ шудааст. Инчунин, зимни таҳқиқ аз равиши масъалагӯзорӣ-солномаӣ мавриди истифода қарор дода, ҳудуди мавзуи таҳқиқро мушаххас кардем. Дар ин робита, роҷеъ ба пайдоиш, замони ҳукумат ва сукути Хонигарии Хӯқанд маълумоти муфассал ва қонёқунанда бо така ба китоби «Таърихи Шохрухӣ» - и Муллониёзи Хӯқандӣ таҳия намудем.

Объекти таҳқиқот. Асари «Таърихи Шохрухӣ» - и Муллониёзи Хӯқандӣ ва таҳқиқотхое, ки роҷеъ ба ин асар анҷом дода шудаанд, объекти таҳқиқоти моро ташкил медиҳанд. Зимни омӯзиши ин асар ба паҳлу ва масоили мухталифе, ки дар ин асар мунъакис карда шудаанд, таваҷҷуҳ зоҳир карда шуд. Дар асар роҷеъ ба пайдоиш, ҳукумат ва сукути Хонигарии Хӯқанд ва масоили марбута ба ин хонигарӣ, ҳаёт ва фаъолияти муаллифи «Таърихи Шохрухӣ», шароити табиӣ ва мавқеи таърихию ҷуғрофии Фарғона, вазъи сиёсии Осиёи Миёна дар нимаи дуюми асри XVIII ва ибтидои асри XIX, таърихи иҷтимоию иқтисодии Хонигарии Хӯқанд суҳан меравад.

Мавзуи таҳқиқот таҳлилу баррасии асари «Таърихи Шохрухӣ» - и Муллониёзи Хӯқандӣ ҳамчун сарчашмаи таърихӣ дар омӯзиши таърихи халқи тоҷик ба ҳисоб меравад.

Марҳала, макон ва давраи таҳқиқот. Марҳалаи таҳқиқот солҳои 2022-2026-ро дар бар гирифта, ба давраи унвонҷӯи аз рӯи ихтисоси 6.1.5 – Таърихнигорӣ, маъхазшиносӣ ва методҳои таҳқиқоти таърихӣ мутобиқ мебошад. Дар ин марҳала интиҳоби мавзуи диссертатсионӣ ва роҳбари илмӣ, таҳияи

накшаи инфиродии кор, чамъоварӣ ва омӯзиши сарчашмаҳои бойгонӣ, адабиёти илмӣ ва маводҳо, таҳлил ва низомбандии маълумоти гирдовардашуда, навиштани матни диссертатсия, интишори мақолаҳои илмӣ аз рӯи натиҷаҳои таҳқиқот, инчунин иштирок дар конференсияҳои илмӣ байналмилалӣ ва ҷумҳуриявӣ амалӣ гардид.

Макони асосии таҳқиқоти диссертатсионӣ кафедраи таърих ва диншиносии Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон мебошад.

Аз нигоҳи замонӣ, таҳқиқот аз аввали асри XVIII то солҳои 70-уми асри XIX-ро фаро мегирад, ки ҳаёти сиёсӣ, иҷтимоӣ-иқтисодии хонигарии Қўқанд, ки дар асари Мулло Ниёз Муҳаммад Хукандӣ инъикос ёфтааст, ташкил медиҳанд. Яъне рисолаи илмӣ раванди ташкилбӣ ва рушди ҳаёти иқтисодию иҷтимоӣ ва фарҳангии хонигарии Қўқандро фаро мегирад.

Пойгоҳи сарчашмавии таҳқиқот. Сарчашмаи маълумот, пеш аз ҳама, китоби «Таърихи Шохрухӣ»-и Муллониёзи Хўқандӣ, тарҷумаи ин асар бо номи «Мулла Нияз Муҳаммад «Таърихи Шохрухи» (Шахрухова история), ки аз ҷониби Н.Пантусов дар Қазон соли 1885 ба таъъ расидааст, асари Бейсембиев Т. К. «Тарихи Шахрухи» как исторический источник», Феҳристи дастхатҳои шарқии Академияи фанҳои РСС Тоҷикистон ҷилди 1 (дар зери таҳрир ва иштироки профессор А.М. Мирзоев ва профессор А. Н. Болдирев, Сталинобад – 1960) ва амсоли инҳо мебошанд. Ба ҷуз аз ин, маводи бойгонӣ, бахусус, асноди Бойгонии марказии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, асноди Бойгонии таърихӣ давлатии Россия (РГИА) ва асноди Бойгонии марказии давлатии Ҷумҳурии Ўзбекистон (БМДРУЗ) ба сифати сарчашма истифода шудаанд.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

– Асари «Таърихи Шохрухӣ»-и Мулло Ниёз Муҳаммад Қўқандӣ, ки бо номи «Ибрат-ул-хавоқин» низ маъруф аст, ҳамчун сарчашмаи муътамад, мукамал ва дорои хусусияти энциклопедӣ дар омӯзиши таърихи халқи тоҷик дар асрҳои XVIII – XIX хизмат мекунад. Он ягона ва аввалин манбае мебошад, ки масъалаҳои мубрами вазъи сиёсӣ, иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҳарбию фарҳангии мулкҳои

тоҷикнишини Осиёи Марказиро дар давраи ҳукмронии сулолаи Минг ба таври холис ва воқеъбинона фаро гирифтааст;

– Дар асоси таҳлили амиқи матни сарчашма исбот гардид, ки тоҷикон ва хусусан мардуми кӯҳистонӣ (Қаротегин, Дарвоз, Кулоб, Ҳисор, болооби Зарафшон) дар сохтори ҳарбӣ-сиёсӣ ва идории Хонигарии Қўқанд нақши муҳим ва ҳалқунанда доштанд. Муаллифи асар, Мулло Ниёз Муҳаммад, ки худ аз аҷдоди тоҷикони Қаротегин аст, хангоми тасвири воқеаҳо этноними «тоҷик»-ро пайваста ва бо ифтихор истифода бурда, саҳми намояндагони халқи тоҷикро (ба монанди Раҷабқушбегӣ ва дигарон) дар ҳифзу идораи хонигарӣ равшан нишон додааст;

– «Таърихи Шохрухӣ» на танҳо солномаи сиёсӣ, балки сарчашмаи нодири ҷуғрофияи таърихӣ, этнография ва топонимикаи Осиёи Марказӣ мебошад. Асар оид ба сохтори табиӣ, шаҳрсозӣ, роҳҳои савдо, мулкҳои тоҷикнишини Хучанд, Ёротеппа (Истаравшан), болооби Зарафшон, Ҳисору Қўлоб ва мулкҳои Помир маълумоти бебаҳо ва муфассалро фаро гирифтааст;

– «Таърихи Шохрухӣ» ба ҳайси сарчашмаи аввалин ва бевосита раванди тасарруфи хонигарии Осиёи Марказӣ, бахусус Хонигарии Қўқандро аз ҷониби лашкари Русияи подшоҳӣ дар нимаи дуюми асри XIX фаро мегирад. Мулло Ниёз Муҳаммад ҳамчун иштирокчи ва шоҳиди бевоситаи ин задухӯрдҳо (аз ҷумла муҳосира ва тасхири қалъаҳо), тафсилотро зикр мекунад, ки дар дигар солномаҳои таърихиянигорӣ он замон дучор намешаванд.

Аҳаммияти назариявӣ ва илмию амалии таҳқиқот. Диссертатсияи мазкур аҳаммияти илмӣ-назариявӣ ва амалӣ дошта, натиҷаю хулосаҳои он метавонанд бо мақсади густариши таҳқиқоти илмӣ аз сӯи магистрантон, унвонҷӯён, аспирантон ва дигар алоқамандони соҳа ва таърихнигорӣ мавриди истифода қарор дода шуд. Инчунин, муҳтаво ва мазмуни ин рисоларо метавон зимни таҳияи осори таърихӣ перомунӣ халқи тоҷик дар нимаи дуюм қарни XVIII ва нимаи аввали қарни XIX мавриди истифода қарор дод. Ҳамчунин зимни хондани курсҳои махсус роҷеъ ба ин мақтаи замони таърихи халқи тоҷик аз ин сарчашмаҳо мавриди истифода қарор дод.

Дар шароити имрӯза, ки дар ҷумҳуриҳои ҳамсоя тарҷума ва наشري тамоми сарчашмаҳо ва асарҳои асримиёнагӣ бо суръати баланд чараён дорад, таваҷҷуҳ ба омӯзиши онҳо афзоиш ёфтааст. Дар ин замина, мавриди баррасӣ қарор гирифтани ин асар моро водор сохт, то ҷанбаҳои гуногуни онро таҳқиқ намуда, ба таърихи яке аз даврҳои муҳими халқи тоҷик ва сарзаминҳои тоҷикнишин дар даврони нав аз нав рӯшанӣ андозем. Зеро ҳудуди вилояти имрӯзаи Суғд дар солҳои 1709–1876 дар ҳайати хонии Хӯқанд қарор дошт.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқотро пешниҳоди андешаҳо оид ба мазмун ва моҳият, шарҳи маълумоти мавҷуда, дақиқии маълумот, кифоягии ҳаҷми маводи диссертатсионӣ, коркарди натиҷаҳои бадастомада, ҳаҷми интишорот, таҳлилу баррасӣ, муқоисаи илмию амалӣ ва таҳлили таърихнигории маводи мавҷуда таъмин менамоянд. Хулоса ва тавсияҳо асосан дар асоси таҳлили илмии натиҷаҳои таҳқиқоти назариявӣ ва амалӣ пешниҳод шудаанд. Мавқеи муаллиф ва хулосаҳои ӯ аз рӯи мавзӯи таҳқиқшаванда дар асоси маълумотҳои сарчашмаҳои ҳавзаи таърихнигории Қӯқанд, махсусан асари «Таърихи Шохруҳӣ»-и Мулло Ниёз Муҳаммади Хӯқандӣ ва дигар таҳқиқотҳои муаррихон, маъхазшиносони маъруф пешниҳод гаштааст.

Мутобиқати диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзӯи диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ ва муҳтавои он ба тартиби муқарраршудаи таълифи диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои таърих аз рӯйи ихтисоси 6.1.5 – Таърихнигорӣ, маъхазшиносӣ ва методҳои таҳқиқоти таърихӣ мутобиқат менамояд. Мундариҷа ва мазмуни диссертатсия, пеш аз ҳама мутобиқ ба бандҳои талаботи муқарраргардидаи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба дарёфти дараҷаи илмии шиносномаи ихтисоси илмӣ мутобиқат менамояд.

Саҳми шахсии довталаби дарёфти дараҷаи илмӣ дар он ифода меёбад, ки:

- диссертант перомуни ин асар маводи зиёдеро мавриди омӯзиш қарор дода, ба хулосае омадааст, ки асари «Таърихи Шохруҳӣ» - и Муллониёзи Хӯқандӣ дар омӯзиши таърихи хонигарии Хӯқанд дар нимаи дуюми асри XVIII ва нимаи

аввали қарни XIX ба унвони манбаи муҳимми илмӣ ҳамчун сарчашмаи таърихӣ дар омӯзиши таърихи халқи тоҷик хеле муҳим мебошад;

- муаллифи диссертатсия бо кӯшишҳои илмӣ дар конференсияҳои сатҳи ғуноғун бо маърузаҳои илмӣ баромад кардааст;

- муаллифи диссертатсия пас омӯзиши амиқ ва ҳамаҷонибаи адабиёт ва сарчашмаҳои илмӣ роҷеъ ба мавзӯи мавриди назар андешаҳои ҳудро дар шакли рисолаи илмӣ таҳия намудааст, ки аксаран ин кӯшишҳо ба таври мустақилона сурат гирифтаанд;

- саҳми шахсии муаллифи диссертатсия дар ҳамаи банду бобҳои он баръало ба назар мерасад ва инро дар нигориши ҳоси муаллиф эҳсос кардан мумкин аст, ки тарзи баёни муаллиф то андозае оҳанги насри ҳамонобақтаро дорад.

Тавсиб ва амалисозии натиҷаҳои илмӣ дар таҳқиқот. Нуқтаҳои асосии таҳқиқот дар конференсияҳои ҷумҳуриявӣ ва байналхалқии илмӣ-амалӣ (2022-2026), конференсияҳои илмӣ-амалӣ ва илмӣ-назариявии ҳайати профессорону омӯзгорони кафедраи таърих ва диншиносии Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон маъруза шуда, мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд.

Интишорот аз рӯйи мавзӯи таҳқиқот. Муқаррароти умумӣ ва хулосаҳои диссертатсия дар 9 мақолаи муаллиф, аз ҷумла 3 мақола дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба нашр расидаанд.

Соҳтор ва ҳаҷми диссертатсия. Рисолаи мазкур аз муқаддима, се боб, ҳашт фасл, хулоса, тавсияҳо бо иловаи рӯйхати бойгонӣҳо ва адабиёти илмӣ иборат буда, матни он дар 172 саҳифаи ҷопи компютерӣ дарҷ шудааст.

МУНДАРИҶАИ АСОСИИ ДИССЕРТАТСИЯ

Дар муқаддима мубрамияти мавзӯи таҳқиқоти диссертатсия асоснок карда шуда, сатҳи таҳқиқи он, мақсад ва вазифаҳои таҳқиқот, объект, мавзӯ, асосҳои методологӣ ва назариявӣ, заминаҳои меъёрӣ, наwgонии илмӣ, аҳамияти назариявӣ ва амалии диссертатсия, инчунин тасвиби натиҷаҳои таҳқиқот, саҳми шахсии довталаб, сохтор ва ҳаҷми диссертатсия муайян гардидаанд.

Боби якуми диссертатсия «**Таърихи таълифи асари “Таърихи Шохрухӣ» - и Мулло Ниёз Муҳаммад Қўқандӣ**» ном дошта, дар он мазмун ва муҳтавои асари «Таърихи Шохрухӣ» -и Муллониёзи Хўқандӣ, ҳаёт ва фаъолияти муаллифи «Таърихи Шохрухӣ» мавриди омӯзиш қарор дода шудааст.

«Таърихи шохрухӣ» таърихи хонии Қўқандро аз аввали асри XVIII то аввали солҳои 1870, яъне қариб тамоми давраи мавҷудияти онро фаро мегирад. Пас аз бахши муқаддима, ривояти Олтунбешиқ дар бораи пайдоиши хонаводаи Минг оварда шудааст. Таърихи хонигарӣ бо ба сари тахт нишастани Шохрухбӣ дар соли 1709 оғоз меёбад, номи ӯ ҳамчун асосгузори сулола мебошад ва «Таърихи шохрухӣ» ном гирифтани асар низ аз ҳамин сарчашма мегирад. Бобҳои минбаъда ба давраи ҳукмронии ҳокимони Қўқанд, ки зуд-зуд иваз мегардид, бахшида шудааст. Воқеаҳои давраи ҳукмронии ворисони Шохрух ба таври мухтасар тавсиф шудааст. Аз баёни шӯриши Ҳочибек, ки дар солҳои охири ҳукмронии Нарбутахон ба миён омадааст, сар карда, воқеаҳои таърихӣ муфассал инъикос ёфтааст. Боби ҳукмронии Олимхон аз ҷиҳати ҳаҷм аз тамоми бахшҳои дигари сарчашма калонтар мебошад.

Ба давраи ҳукмронии Умархон камтар таваҷҷӯҳ зоҳир карда мешавад. Дар ин ҷо низ таърихи низомӣ ва сиёсии хонигарӣ ва фатҳи шаҳри Туркистон муфассалтар баррасӣ мешавад. Боби мазкур бо баёни марги Умархон ба охир мерасад.

Баёни ҳукмронии Муҳаммадалихон нисбатан кӯтоҳ буда, воқеаҳои давраи ҳукмронии Шералихон дар боби алоҳида муфассал оварда шудаанд. Боби минбаъда ба давраи аввали ҳукмронии Худоёрхон бахшида шудааст. Муборизаи ошкорои байни қипчоқҳо хеле муфассал тасвир шудааст. Ҷанги ҳалқунанда дар

Билкиллам махсусан равшан нишон дода шуда, ҳамчунин забти Оқ-Мачет аз ҷониби сарбозони рус инъикос ёфтааст.

Боби ҳукмронии Маллахон аз ду ҳикоя иборат буда, дар бораи ҳучуми қўқандиҳо ба Ҳафтрӯд ва юриши онҳо ба сӯи Туркистон инъикос гаштааст. Дар бахши дигари асар рӯйдодҳои солҳои 1862-1863 муфасссал баён шудаанд ва марҳилаи навбатии муборизаи Худоёрхон барои қудрат бо қирғизҳо ва қипчоқҳо тавсиф шудааст. Дар қисмати ниҳой як силсила порчаҳои шеърӣ бо забонҳои форсӣ ва туркӣ, оварда шудаанд, ки дар онҳо Худоёрхон ва оилаи ӯ дар робита бо баъзе рӯйдодҳои Қўқанд дар солҳои 1866-1871 ситоиш карда мешаванд.

Дар зербоби дуюми боби аввал **«Ҳаёт ва фаъолияти муаллифи «Таърихи Шохрухӣ»** таъкид мешавад, ки дар омӯзиши зиндагӣ ва фаъолияти муаллифи асар пеш аз ҳама маълумотҳои «Таърихи шохрухӣ» чун сарчашмаи асоси хизмат менамояд. Тибқи он муаллифи асар Мулло Ниёзи Хўқандӣ соли 1802/1803 ба дунё омадааст. Тибқи маълумоти асар бобои муаллиф Ғарибдўст ясовул, амакаш Худайқули баҳодур ва бародаронаш дар муҳорибаҳои ҳарбӣ ба ҳалокат расидаанд. Ҳамаи онҳо дар хизмати ҳарбии хонҳои Хўқанд қарор доштанд. Падари муаллиф Мулло Ашур Муҳаммад дар охири соли 1820 ё аввали соли 1821 дар ҳайъати лашкари Умархон дар муҳосираи қалъаи Қиззах ҳалок шудааст. Аз маълумоти асар бармеояд, ки фаъолияти ҳарбии падар ва амаки муаллифи асар бо яке аз шахсияти баруманди ин давра Раҷабқушбегӣ, ки аз мардуми кўҳистони тоҷик ба ҳисоб мерафт, робитаи қавӣ дорад. Гузашта аз ин Мулло Ниёз Муҳаммади Хўқандӣ дар чараёни инъикоси воқеаҳо вобаста ба фаъолияти бобояш этноними «тоҷик»-ро илова намуда, худро низ тоҷик номидааст[72, 23].

Боби дуюми диссертатсия, ки **«Инъикоси ҳаёти сиёсии хониғарии Қўқанд дар асрҳои XVIII - XIX дар «Таърихи шохрухӣ» - и Мулло Ниёзи Хўқандӣ** ном дорад, дар зербобҳои он масъалаи салтанати Шохруххон ва ташаккули хониғарии Хўқанд, вазъи сиёсии хониғарии Хўқанд дар асри XVIII ва вазъи сиёсии хониғарии Хўқанд дар асри XIX мавриди пажӯҳиш қарор гирифтааст.

Дар зербоби якуми боби дуюми диссертатсия «Масъалаи салтанати Шохруххон ва ташаккулёбии хонигарии Хуқанд» ном дошта, диссертант қайд менамояд, ки таҳлил ва баррасии «Таърихи шохрухӣ» - и Муллониёзи Қуқандӣ нишон медиҳад, ки бо мақсади муҳофизати давлати худ аз ҳучуми қабилаҳои қирғизу қипчоқ хонҳои Хуқанд аз ибтидои барқарор гаштани ҳокимияти худ на танҳо бо ҳокимони Уротеппаву Хучанд ва мулкҳои дигар, балки бо феодалони алоҳида, гурӯҳҳо ва қабилаҳои бодиянишин низ мубориза мебуданд. Баъд аз ҷангҳои дуру дароз ба хонҳои Хуқанд муяссар гардид, ки дар охири асри XVIII давлати нисбатан пурқуввате ташкил намоянд. Асосгузори хонадони Минг Шохрухбӣ хочагони Фарғона дар Чодакро сарнагун гардонид, ҳамаи қувваҳои сиёсӣ, аз ҷумла «хоҷагон» - ро дар атрофи ҳукумати навтаъсиси худ муттаҳид кард. Дар Таърихи шохрухӣ» - и Муллониёзи Хуқандӣ дар боби «Дар баёни воқеоти ибтидои салтанати Шохруххон, ки сабаби ороиши тоҷи шохӣ ва боиси ҷамъияти мулку ободӣ ва барпо намудани васвасаву дабдабаи шаҳриёрӣ ва тарҳ андохтани бинои шаҳру қасри олій ва расидани насаби он ба Бобурхон ибн Умар Шайх Баҳодур» дар бораи авлоди Шохруххон ва ба дунё омадани Шохруххон иншо карда қайд кардааст, ки дар мобайни Олтун-бишук ва Шаҳруххон баъд аз даҳ пушти аҷдод муддати 202 сол гузашта буд, ки Шаҳруххони мазкур ба олами вучуд омада, у низ дар ин диёр тарбият ёфта, ба ҳадди балоғат расид ва аз носияи шукӯҳи Давлаттобон ва аз таркиби вучуди мучассамаи у аломати шучоат намоён, ҳамеша машғули шикори ваҳшиён ва аспу аслиҳаю тирю камон мебуд.

Баъзе қавли узбакони қадима ва сухандонони дерина ин аст, ки аз қазо подшоҳе дар сабили шикор гузораш дар ин диёр афтод. Дар он вақт Шаҳруххон 18 сола буд. Дар ҳолати гармии шикор шереро ба захми найза маҷрӯҳ намуда, сайди худ кард ва он сайдро манзури назари подшоҳ намуда, марҳамату макрамату шавқати илтифот аз ин подшоҳ дарёфт ва низ подшоҳ ғайрату шучоати онро мушоҳида намуда, ба илтофҳои беғоя ва ба макраматҳои бениҳоя сарафрозӣ бахшида, ҳукмронии ин билодро тафвиз фармуд.

Диссертант зикр менамояд, ки ҳамзамон, дар асари «Таърихи шохрухӣ» - и Муллониёзи Қуқандӣ таърихи хонигарии Қуқандро бо достони ҳамчун

асосгузори давлат интихоб шудани Шохруххон ва таъсиси Қўқанд оғоз меёбад. Дар бораи ҳамчун асосгузори хонигарӣ интихоб кардани Шохрухбӣ, ҳадафи асосии пирони ўзбекон махсуб меёфт, чунин шарҳ додааст: умед медорем, ки замоне ки дар саччодаи салтанат истиқрор пазирад, инъому икромии ин ду боло хоҳад гардидан ва аз вачҳи аморат ба чандин суҳанҳои ҷарбу ширин дар он ҷамъият ҳозирин мучрӣ гардида, гуфтанд, ки аввал Шахруххонро бар сарири аморат бинишонем, баъд аз он ба хоҷагон хуруҷ намоем.

Ин маслиҳатро мустаҳсан ангошта, ҳамаи муйсафедони ўзбакон дар як ҷо иҷтимоъ намуда, Шахруххонро дар Турғова хон бардоштанд. Баъд аз он яке аз духтарони узбакиро ба он хоҷае, ки ҳокими Чодак буд номзад карда ба домодӣ қабул намуданд.

Муаллиф зикр менамояд, ки соли 1722 Шохрухбӣ дар натиҷаи хусумати байни гурӯҳҳои амирон кушта шуд. Ёро писараш Абдурахимбӣ иваз намуд, васеъ гаштани ҳудуди давлати наваъсис бо номи писарони Шохрухбӣ вобаста аст. Абдурахимбӣ дар давраи ҳукмронии худ, ба мулкҳои Фарғона - Хучанд, Андиҷонро ҳамроҳ намуд. То ҳамон вақт - дар ибтидои асри XVIII, шаҳри Хучанд аз ҷониби амири қабилai ўзбекони юз - Оқбӯтабӣ (1702-1734) идора карда мешуд. Авлодҳои ӯ дар вилоятҳои Хучанд ва Ёротеппа, ҳукмрони мекарданд. Падари ӯ Муҳаммад Раҳим оталики юз низ дар ин ҳудудҳо ҳукмронӣ мекард. Чӣ хеле, ки дар боло қайд шуд, Оқбӯтабӣ якҷоя бо Хучанд Ёротеппаро низ идора менамуд. Аммо маъмурияти Оқбӯтабӣ дар қалъаи Хучанд ва дар қалъачаи маъруф ба номи «Боғи ҳоким», ки аз рӯ ба рӯи самти шарқии Қалъа воқеъ гаштааст, ҷойгир буд.

Дар замони ҳокимияти Оқбӯтабӣ, вилоятҳои Хучанду Ёротеппа шаҳрҳои худмухтор буда, ба аморати Бухоро тобеъ набуданд. Ба вазифаи волии Хучанду Ёротеппа Оқбӯтабӣро дар вақташ ҳуди Убайдуллоҳон (1702-1711) таъйин карда буд. Дар натиҷаи сушт гаштани давлати Аштархониён, вилоятҳои Хучанд ва Ёротеппа бо сардории Оқбӯтабӣ мустақилона фаъолият дошт.

Диссертант зикр менамояд, ки доир ба сарчашмаҳои таърихӣ ҳамон давра оид ба ин давраи таърих маълумотҳои муҳим то рӯзҳои мо расида омадааст. Дар

ҳамон сарчашма қайд карда мешавад, ки аввалин зарбаи қалмиқхоро тоҷикони Қаротегин ва Дарвоз ба дӯши худ гирифтанд. Онҳо мағлуб шуда ба итоати қалмиқҳо даромадаанд ва ба онҳо андоз месупориданд.

Дар натиҷаи ҳуҷуми қалмиқҳо, харитаи нафақат сиёсии Осиёи Миёна, балки харитаи этникии он ҳам куллан тағир ёфт. Қабिलाҳои гурезаҳо – қароқалпоқ, қазоқ ва қирғизҳо ба ҳавзаҳои Зарафшон, Фарғона ва Шош ҷойгир шудаанд.

Дар натиҷаи он дар ҳудуди хонигарии Қўқанд ва шаҳр, деҳаҳои водии Фарғона, аз ҷумла дар ҳудуди шимоли Тоҷикистони имрӯза – дар шаҳрҳои Хучанд, Кандибодом, Исфара, шаҳракҳои Кучкак, Шайдон, Нов, Маҳрам, Қароқчиқум, Ниёзбек маҳаллаҳои қазоқон ба вучуд омад. Дар деҳаи Қазноки ноҳияи Ҷ. Расулов, деҳаи Увоқи ноҳияи Шаҳристонро қазоқон ташкил карда бошанд, як чанд деҳаҳои ноҳияи Аштро қабिलाҳои қароқалпоҳо ташкил карданд.

Диссертант қайд менамояд, ки дар нимаи дуюми асри XVIII ва аввали асри XIX тоҷикон дар қаламрави аморати Бухоро, хонигарии Қўқанд ва Хива, дар Афғонистон, Эрон, қисмати шимолу ғарбии Чин, дар Русия, инчунин дар баъзе шаҳрҳои Ҳинд зиндагии осуда доштанд, ки доир ба масъалаи мазкур олим ва шоири немис Ж. Перти солҳои 50-уми асри XIX чунин навиштааст: «Форсҳо ё тоҷикон (худо ҳамин тавр меноманд) дар Осиё халқи хеле маъмуланд. Онҳо дар кӯҳҳои Эрон то дарёи Ҳинд маскан гирифтанд, ҳатто дар Турон ва қисми ғарбии Осиёи Боло вомехуранд. Дар Россия ва Сибир масканҳои худро барпо карданд» [71, с.27].

Ҳамин тариқ, соли 1710 дар натиҷаи аз ҷониби пешвоёни қабिलाи минг эълон шудани Шоҳрухбӣ ҳамчун ҳоким, мингҳо ҳокимияти пешвоёни динии чадакхоро сарнагун карда, тамоми ҳокимияти Фарғонаро ба дасти худ гирифтанд ва дар Осиёи Миёна давлати нава таъсис додан, ки баъдтар он хонигарии Хўқанд номида шуд. Тепакўрғон ба ҷои истиқомати Шоҳрухбӣ табдил ёфт. Лекин муттаҳидшавии Фарғона бо Хўқанд танҳо дар аввали асри XIX ба анҷом расид.

Дар зербоби дуюми боби дуум, ки «**Вазъи сиёсии хонигарии Хўқанд дар нимаи дуюми асри XVIII**» ном дорад, муаллиф қайд менамояд, ки дар таърихи Осиёи Марказӣ дар ҳудуди водии Фарғона дар ибтидои асри XVIII аз заъифии

хонигарии Бухоро истифода намуда давлати нава ба вучуд омад, ки он баъдҳо номи хонигарии Қукандро гирифт.

Асосгузори ин давлатдорӣ Шохрухбӣ намояндаи қабилаи Минг буд, ки он бо роҳи табаддулот ҳокимиятро аз хоҷагони чодакӣ, ки аз бонуфузтарин хонаводаи аҳли тасаввуф ва роҳнамои маънавии мардуми Фарғона буданд, ғасб намудааст.

Дар ҳақиқат, Шохрухбӣ ба ташкили давлати мустақил дар Фарғона, бо пойтахт дар Қўқанд асос гузоштааст ва дар асри XVIII қабилаи ўзбекии Минг[54,7] ба сулолаи ҳукмрон дар хонигарии Қўқанд табдил ёфт.

Аввалин маркази сиёсии давлати навтаъсис бо номи калъаи Тепакўрғон маҳсуб меёфт. Мувофиқи ахбори Мулло Ниёз Муҳаммад, муаллифи китоби «Таърихи Шохрухӣ» ин воқеа соли 1709-1710 мелодӣ ба амал омадааст, хони аввалин Шохрухбӣ (1709/10-1722) дар дизи Қўқанд, ки ҳудаш сохта буд, ба сари тахт нишаст. Дар ин вақт ҳудуди ҳукумати навтаъсисро, танҳо қисмати марказии водии Фарғона дарбар мегирифт.

«Ҳанўз дар аввалҳои салтанати Абулфайзхони Аштархонӣ ба иқтидори маълуме соҳиб гардида буд, Шохрухбӣ ном сардори қабилаи Минг бар зидди феодалони маҳаллӣ, қазоқ на қалмоқҳои бодиянишин мубориза бурда истода, дар соли 1715 дар Ҳуканд ҳукуматчаи мустақиле ташкил намуд.

Эрдонабӣ, ки дар нимаи дуюми асри XVIII ба ҳукумати хонигарии Ҳуканд соҳиб шуда буд, аз вазъияти дохилии ҳукумати хонигарии Бухоро ва ҷангҳои Муҳаммадраҳимхони манғит истифода намуда, мавқеи худро ҳатто дар гирду атрофи Ўротеппа низ мустаҳкам намуд»[27, с.340].

Дар зербоби сеюми боби дуюми диссертатсия **«Ҳаёти сиёсии хонигарии Қўқанд дар асри XIX»** муҳаққиқ таъкид менамояд, ки аввали асри XIX дар ҳаёти халқи тоҷик ва дигар гуруҳҳои этникии Осиёи Миёна, бо пурқувват шудани хонигарии Қўқанд, васеъ гардидани ҳудуди он аз ҳисоби вилоятҳои Тошканд, Туркистон ва ҳудуди ҷануби имрӯзаи Ҷумҳурии Қазоқистон (дар адабиётҳои он давра Дашти Қипчоқ номида мешавад) оғоз ёфт. Ҳаёти сиёсии хонигарии Қўқанд

дар аввали асри XIX ба давраи ҳукмронии Олимхон (1800-1810) ва Умархон (1810-1822) рост омада, бо хусусияти ба худ хос рушд кардааст.

Таҳлили сарчашмаҳо нишон медиҳад, ки баъди вафоти Норбӯтабӣ, дар хонигарии Хӯканд, барои тоҷу тахт мубориза авҷ мегирад. Дар ин мубориза дасти тарафдорони писари калони Норбӯтабӣ Олимбек баланд омад. Он гуруҳҳое, ки ба сари ҳокимият омадани Олимбек монеагӣ карда буданд, аз ҳокимият дур карда шуданд. Бо фармоиши ӯ Ҳочибек бародари Норбӯтабӣ, ки яке аз талабгорони асосии тоҷу тахти Хӯканд буд, бо аҳли хонаводаи худ ба қисмати шимоли хонигарӣ – ба ҳудуди Талас (ҳозира Қирғизистони шимолӣ) бадарға карда шудаанд. Олимбек соли 1800 ба сари ҳокимият омада, солҳои 1800-1810 хонигарии Хӯкандро ҳукмронӣ кардааст. Оид ба ҳукмронии Олимхон, дар сарчашмаҳои таърихӣ ва адабиётҳои илмӣ низ баҳогузориҳои гуногун вучуд дорад. Сабаб он аст, ки тағироти гуногуни ҷамъиятӣ, ислохотҳои сиёсӣ ва ҳарбӣ, дар давраи ҳукумронии Олимбек рӯй дод.

Диссертант хотирнишон менамояд, ки дар натиҷаи ислохотҳои ҳарбӣ Олимхон лашкари зархарид таъсис намуд ва он тақягоҳи мубориза барои ҳокимияти марказиятнок, инчунин бунёди қўшуни калони хонигарии Қўканд гардид.

Агар то ибтидои асри XIX хонигарии Қўканд давлати мустаҳками мутамарказ набошад, дар давраи ҳукмронии Олимхон (1800-1810) бо ташаббуси ӯ артиши доимоамалкунанда ташкил ёфт, ки он асосан аз тоҷикони кўҳистони Қаротегин, Дарвоз ва дигар ноҳияву мулкҳо иборат буд [1, с. 25-33].

Муаллифи диссертатсия бо таҳлилу муқоисаи маълумоти сарчашмаҳои, қайд менамояд, ки «Олимхон дар байни тоҷикони кўҳистон ба эътибору нуфузи калон соҳиб гашта, аз ҳисоби ҷавонони ин мулкҳо ду отряди пурқуввати ҳарбӣ ташкил намуд: як отряд иборат аз 3700 тоҷики қаротегинӣ ва отряди дуюм - 2200 сарбоз аз ҳисоби ҷавонони Дарвоз, Шугнон, Рӯшон ва Бадахшон. Яъне, гуруҳи асосии лашкари Олимхонро, пеш аз ҳама қаротегиниҳо ташкил мекард. Гуруҳи дигари он, аз ҳисоби кўҳистониҳои ҳудудҳои гуногун иборат буд». Ӯ то ҳамин дараҷа ба кўҳистониҳо тақя кард, ки ниғаҳбонони шахсии хон низ аз ин қавм буданд. «Ин

далел гувоҳи он аст, ки Олимхон аз ҳамқабилаҳои туркии хеш дида, ба тоҷикон зиёдтар боварӣ доштааст. Артиши ӯ аз пиёдагардон, саворагон ва артиллерия иборат буда, аз ҳисоби хазинаи давлат таъмин мешуд»[55, с.622].

Олимхон дар нахустин иноятномааш дар соли 1800 худро чун намояндаи хони номбарнашуда шиносонида буд. Сонитар ӯ ба сифати ҳокими мустақили дорои унвони хон ва амир амал кард.

Ҳамин тариқ, замони ҳукмронии Умархон хонигарии Хўқанд дар ҳамаи соҳаҳо рушд карда, ӯ унвони «амир-ул-муслимин» - ро гирифт ва бо номи худ тангаҳо сикка зада, дар хутбаи намози ҷумъа зикр мешуд ва дар як вақт ба як қатор ашхоси давлат рутбаҳо, унвонҳо ва дараҷаҳои ба низоми Бухоро айниятдошта лоиқ ва муносиб доништа шуд. Низоми маъмурии мавзун ташкил гардид ва хонигарии Хўқанд зоҳиран симои давлати муташаккил ба худ гирифт.

Пойтахти давлат ҳамчун -Қўқанд - Хўқанди латиф -маъруф гашт- номи аслии тоҷикии ин шаҳр Ҳавоканд - манзили шамол мебошад.

Аз таҳлили «Таърихи шоҳрухӣ» - и Муллониёзи Хўқандӣ диссертант ба чунин хулоса меояд, ки баъди вафоти Умархон ҳаёти сиёсии хонигарии Хўқанд дар давраи ҳукмронии Муҳаммадалихон (1822-1842), Шералихон (1842-1845) ва дар давраи аввали ҳукмронии Худоёрхон (1845-1875) инъикос гардидааст.

Баъд аз Умархон, ба тахти хонигарӣ писари ӯ, Муҳаммадалихон, ки дар мобайни мардум ҳамчун Мадалихон маъмул буд, меояд.

Диссертант қайд менамояд, ки Шералӣ (1842-1845) ҳамчун хон дар навбати аввал бо сохтмони девори ҳисори мудофиавии гирдогирди шаҳри Қўқанд машғул шуд, сипас қўшуни пешсафи фиристодаи Насрулло ро дар Қаротеппа шикаст дод. Ӯ дар муддати 40 рӯзи муҳосираи пойтахт 9 ҳамлаи манғитиёнро зада баргардонд. Насрулло бо шунидани хабари ҳучуми хони Хева Оллоҳқулихон ба Бухоро муҳосираи Қўқандро бас кард ва бошитоб ба қаламрави худ баргашт. Соли 1842-1843 Хучанд ихтиёрӣ ба Қўқанд пайваست шуд. Қўқандиён бо ёрии шаҳриён Тошкандро низ ба даст оварданд.

Ҳамин тавр, марзҳои пештараи хонигарии Қўқанд барқарор гаштанд Тоҷикону ўзбекҳои шаҳрӣ бо қабилҳои қипчоқҳо ҳамкорӣ намуда Шералиро ба тахт шинонданд, диёрро аз манғитиёни ситамгар озод карданд.

Дар боби сеюми диссертатсия «Инъикоси ҳаёти иқтисодӣ - иҷтимоии хонигарии Қўқанд дар асрҳои XVIII - XIX дар «Таърихи шохруҳӣ» - и Муллониёзи Қўқандӣ» масъалаи вазъи иҷтимоию иқтисодии хонигарии Хўқанд, шароити табиӣ ва мавқеи таърихию ҷуғрофии Фарғона ва инъикоси ҳаёти этникии хонигарии Хуқанд дар «Таърихи Шохруҳӣ» - и Муллониёзи Хуқандӣ мавриди баррасӣ ва таҳқиқ қарор дода шудааст.

Дар зербоби якуми боби сеюм **«Вазъи иҷтимоию иқтисодии хонигарии Хўқанд»** диссертант таъкид менамояд, ки дар асоси таҳлилу баррасии «Таърихи шохруҳӣ» - и Муллониёзи Қўқандӣ маълум гардид, ки дар асари мазкур маълумотҳои арзишманд оид ба вазъи иқтисодӣ - иҷтимоӣ, этнографӣ ва идеологӣ мавҷуд аст. Аз оғози ташкилёбии хонигарии Хўқанд ҳокимон барои тадриҷан мустаҳкамтар намудани он саъю кушиш намуда, ҳудудҳои худро аз ҳисоби заминҳои нав бештар зиёд карда, ба зери тасарруф мегирифтанд.

Диссертант таъкид менамояд, ки дар ин марҳилаи таърихӣ ба самти Осиёи Миёна ҳар чӣ бештар қабилҳои узбектабори манғит, барлос, лақай ва ғайра кўчида омадани буданд. Дар ибтидои асри XIX тақрибан 40 % аҳолии минтақаро кўчиён ташкил медоданд. Тадриҷан ба ҳаёти муқимӣ гузаштани қабилҳои узбекзабон раванди якҷоя зиндагӣ кардани тоҷику узбекро ба миён оварда, раванди ассимилятсия ё омезиш ёфтани тоҷиконро ба бор овард, ки падидаи номатлуб ва зиёновар барои тоҷикон маҳсуб меёфт. Ҷангҳои харобиовари байни давлатҳои мустақили Осиёи Миёна боиси паст гаштани ҳаёти иқтисодию иҷтисоии мардуми ин сарзамин гаштааст.

Муаллифи диссертатсия ҳамзамон, қайд кардааст, ки маҳсулоти аслии кишти аҳолии хонигарии Қўқанд ба монанди Аморати Бухоро аз гандум, пахта, маҳсулоти полизӣ, маҳсулот барои чорво ва ғайра иборат буда, олотӣ хоҷагидорӣ аҳоли аз даврони асримиёнагии барвақта кам фарқ мекард, ки ин ҳам боиси пешрафти хоҷагии деҳот ба ҳисоб мерафт. Дар ин давра намуди

маъмули заминдорӣ танҳо маҳсуб ёфта, соҳибони танҳо аз ҳисоби ҷамъовариҳои андоз ба ҳазинаи давлат ҳам миқдори маблағро ворид мекарданд. Минбаъд, дар замони осоишта аҳолии хонигарии Хўқанд санъати обёрии сунъиро комилан азхуд карда, дар заминҳои музофоти ин давлат чунин маҳсулоти хоҷагидорӣ мекарданд. Аз ҷумла: гандум, ҷав, арзан, ҷуворимакка, ҷав, мош, лубиё, кунҷит, зағир, пахта, юнучка; аз сабзавот: харбуза, тарбуз, бодиринг, каду; аз меваҳо: ангур, зардолу, шафтолу, себ, нок, бихӣ, чормағз, олу, гелос, гелос; аз сабзавот: сабзӣ, пиёз, лаблабу ва ғайра. Аз ҷониби Русияи подшоҳӣ харидорӣ кардани пахтаи Осиёи Миёна, баҳусус, аз Хўқанд барои боз ҳам васеъ шудани майдони пахта мусоидат карда, савдои пахта ҳатто аз боч озод карда шуда буд.

Диссертант зикр менамояд, ки дар замони ҳукмронии Умархон байни Хўқанду Андиҷон шаҳри нав - бо номи Шаҳрихон сохт ва шоҳруди дарозиаш қариб 120 км аз Қародарё- шоҳоби ҷануби дарёи Сир - таҳти унвони Шаҳрихонсой маълум будааст.

Дар ин давра 77 гектар заминҳои лабташна обёрӣ шуданд ва ба воҳаҳои сабз табдил ёфтанд. Ин шоҳруд шароити обёрии шарқи Фарғонаро ба кулӣ тағйир дод.

Ҳамзамон, Умархон таъби хуби шоирӣ дошт ва бо таҳаллуси Амир ба забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ шеърҳо навиштааст, ки онҳо дар тазкираи Маҷмӯъ-аш-шуаро гирд оварда шудаанд. Дар дарбори Умархон беҳтарин шоирон, ҳаттотон, рассомон ҷамъ омада буданд.

Маҳз, сиёсати дурусти Умархон буд, ки маориф пеш рафта, якчанд мактабҳо, аз ҷумла, дабистонҳои хосаи духтарон таъсис ёфтанд. Ҳамсари Умархон Моҳлар ойим шоираи шаҳри тоҷик Макнуна (Нодира) ҳамчун сарпараст ва ҳомии илму фан, адабиёт ва санъат дар ҳаёти маданӣ фаъолияти самаранок дошт.

Минбаъд, дар натиҷаи ҳамсарҳад шудан хонигарии Хўқанд бо империяи Русияи подшоҳӣ, роҳи қорвонҳои савдо бо воситаи ҳудуди даштҳои қирғиз ва қазоқон мегузашт. Лекин, ин роҳи савдо на ҳама вақт ором буд, Барои он ки

феодалони казок ва қирғизҳо, тез - тез ба қорвонҳои савдо ҳуҷум карда, онро ғорат мекарданд.

Бо вуҷуди ин, аз савдои мунтазам Хўқанд ва Россия манфиатдор буданд ва барои ҳамин ҳам дар чараёни алоқаҳои дипломатӣ, яке аз масъалаҳои муҳими алоқаҳо, масъалаи бехатарии роҳи савдои байни давлатҳо буд.

Барои боз ҳам фаъолгардонидани савдои ҳудуди Сибир ва Хўқанд, сардори ҳудуди мудофаи Сибир - генерал – лейтенант Г. Глазенап, ба номи хон мактуб ва совғоҳои худро бо воситаи аввалин сафирони худ, иборат аз се нафар, бо роҳбарии Н. Усов ба Хўқанд фиристодааст. Сафирони рус бо ҳамроҳии савдогарони тошкандӣ – Назар Мирзо ва Бобочонов аз Петропавловск дар моҳи апрели 1816 баромаданд. Дар Тошканд ҳокими вилоят онҳоро бо ҳурмат ва эҳтиром қабул намуда, ба Қўқанд равона кардааст. Дар Хўқанд ҳам сафирон аз ҷониби Умархон ботантана қабул карда шуданд ва бо воситаи онҳо Умархон ҳам тўҳфаҳо ва мактуби ҷавоби фиристод. Дар мактуби мазкур қайд карда мешавад, ки Хўқанд ҳам бо монанди Русия, аз савдои байнидавлатӣ манфиатдор мебошад ва барои ривочи ин савдо ҳамаи чораҳои заруриро меандешад.

Дар диссертатсия таъкид шудааст, ки дар давраи ҳукмронии Мадалихон муносибатҳои дипломатии Хўқанд ва империяи Русия авҷ гирифта барои рушди ҳаёти иқтисодӣ мусоидат кардааст. Таҳлили сарчашмаҳои илмӣ нишон медиҳанд, ки дар роҳи барпо гардидани муносибатҳои иқтисодӣ байни Хўқанду Русияи подшоҳи баъзе монеагӣҳо ба амал меоманд. «Соли 1822 аз Хўқанд ба Русия сафирон фиристода мешаванд, аммо ба онҳо бо сабабҳои номаълум ба пойтахти Русия гузаштан иҷозат надодан, сафирон аз Семипалатинск баргаштанд» [33, с.273].

Дар зербоби дуюми боби сеюми диссертатсия **«Шароити табиӣ ва мавқеи таърихӣ чуғрофии Фарғона»** муаллиф қайд менамояд, ки «Таърихи шохрухӣ»-и Муллониёзи Қўқандӣ аз зумраи асарҳое мебошад, ки дар баробари ҳамчун сарчашмаи таърихӣ маҳсуб ёфтанд, ҳамчунин хусусияти кишваршиносии чуғрофӣ дорад. Зеро дар он на танҳо дар бораи вазъи сиёсӣ иқтисодӣ, иҷтимоӣ фарҳангӣ, балки оид ба шароити табиӣ ва мавқеи таърихӣ чуғрофии

хонигарии Хӯқанд, аз ҷумла Фарғона маълумоти сахҳ оварда шудааст. Дар асари мазкур дар бораи шароити табию иқлимӣ ва мавқеи ҷуғрофию сарҳадии Фарғона маълумоти сахҳ оварда шудааст.

Ин маълумот имкон медиҳад, ки дар бораи экологияи макони зисти аҳолии он ва алоқаи онҳо бо олами беруна хулосаҳои муайян бароварда шуда, масъалаҳои асосии таърихи хонигарии Хӯқандро, ки дар «Таърихи Шохрухӣ» ифода ёфтаанд, нишон диҳанд.

Диссертант хотирнишон менамояд, ки Фарғона [33, с.30] яке аз музофоти хонигарии Хӯқанд махсуб меёфт. Аз нимаи дуоми асри XVIII намояндагони сулолаи минг деҳаҳои атрофи шаҳри Қӯқандро муттаҳид намуда, хонигарии нав – Хонигарии Хӯқандро таъсис доданд, ки он ҳамчун давлати мустақил то аввали асри XIX вучуд дошт.

Тибқи таҳлили сарчашмаҳо муайян карда шуд, ки дар ин давра хонигарии Хӯқанд ба яке аз давлатҳои калонтарин, тавонотарин ва босуръат рушдёбандаи Осиёи Марказӣ табдил ёфта, маҳз давраи гул-гулшукуфии Фарғона ба ташкил ёфтани хонигарии мазкур рост меояд. Ҳангоми таҳлилу баррасии «Таърихи шохрухӣ» - и Муллониёзи Қӯқандӣ маълум гардид, ки Фарғона аз дигар музофотҳо бо релеф ва манзараҳои гуногун фарқ мекунад.

Ҳамзамон таъкид шудааст, ки фарғонагӣҳо низ чун ақвоми ориёӣ дар минтақаи водии Фарғона аз қадимулайём маскан ихтиёр намуда, ибтидо ба чорводорӣ ва баъдан, ба кишоварзӣ машғул мешуданд. Ин минтақа, чун яке аз марказҳои ташаккулёбии аввалин тамаддунҳо ҳанӯз аз умқи таърих шӯҳрат дошта, дар асрҳои миёна ба яке аз марказҳои аслии илму фарҳанги халқи тоҷик табдил меёбад ва дахҳову садҳо нобиғагонро парвардаву ба камол расонида, ба арсаи илм ворид намудааст, ки онон дар муаррифии ин минтақа нақши бориз гузоштаанд. Дар бораи яке аз қавмҳои аҷдодони тоҷикон махсуб ёфтани фарғонагӣҳо сарчашмаҳои таърихӣ ҷуғрофӣ маълумот медиҳанд.

Аз ин лиҳоз, аз давраҳои дури таърихӣ Фарғона яке аз минтақаҳои аслии тоҷикнишин ба шумор мерафт.

Масалан, дар асари «Худуд-ул-олам»-и муаллифаш гумном Фарғона чун яке аз ноҳияҳои ободон ва бузург бо неъматҳои бисёр ва шаҳрҳову обҳои равон муаррифӣ шуда, қайд шудааст, ки «онҷо бардаи бисёр афтад турк», яъне туркон ҳамчун ғулом онҷо бисёр бошанд.

Ибни Фақеҳ ва ибни Ҳавқал бошанд, дар асарҳои худ турконро берун аз худуди ин минтақа нишон додаанд. Истаҳрӣ дар асари худ «Масолику-л-мамолик» аз ҷумлаи беҳтарин мардумон будани мардумони ин минтақаро баён дошта, Закариёи Қазвинӣ ҷуғрофидони машҳури асри XIII бошад, дар асари машҳури худ «Осору-л-билод ва ахбору-л-ибод» аз хушсуратии аҳли ин минтақа хабар додааст.

Муаллифи диссертатсия зикр кардааст, ки ҳамзамон, ин донишмандон ва дигар муаррихони асримиёнагӣ аз сирату сурати туркон иттилоъ додаанд, ки аксаран дар ин давра дар ҳолати бодиянишинӣ ва аз илму маърифат дур қарор доштаанд. Мардуми Фарғона бошанд, аз ин сифату хислатҳои туркон тамоман дур буданд. Фарғонагӣҳо ҳокимони худро доштанд, «ихшид» меғуфтанд, ки ба забони туркӣ наздикие надорад. Худи Фарғона бошад, мисли дигар шаҳрҳои асримиёнагии тоҷикон сохта шуда буд.

Дар натиҷаи омузиши сарчашмаҳои илмӣ маълум мегардад, ки тахминан дар миёнаҳои асри XVIII дар Осиёи Марказӣ якчанд давлати феодалӣ–хонигарӣҳо ва вилоятҳои мустақил ташкил ёфтанд. Хонигарӣҳои Бухоро, Хўканд ва Хева калонтарини онҳо ба ҳисоб мерафтанд. Мулкҳои ниммустақил Ўротеппа, Ҳисор, Кўлоб, Қубодиён, Ургут, Қаршӣ ба ҳисоб мерафтанд.

Диссертант зикр менамояд, ки умуман, омилҳои мусоиди ҷуғрофӣ ва табиӣ дар водии Фарғона барои фароҳам овардани шароити фароҳами зиндагии инсон мусоидат карданд. Замини асосан ҳамвор барои обёрӣ хеле мусоид буд. Дастрас будани сарҳад, иқлими хушку гарм, мавҷуд будани манбаъҳои обгирӣ системаи дахлдори хеле интенсивии зироаткориро барои он замон муайян кард.

Он имкон дод, ки ба ғайр аз ғалла як қатор навъҳои субтропикӣ ва гармдуст парвариш карда шуд, ки дар натиҷа зироаткорӣ, кирмакпарварӣ рушд намоянд.

Баъзе ноҳияҳои водӣ бо дараҷаҳои гуногуни шароити мусоиди табиӣ аз дигар ноҳияҳои Хониғарии Хӯқанд фарқ мекарданд.

Аз ин лиҳоз, қисми ҷанубии он (вилоятҳои Қӯқанд, Марғилон ва Андиҷон) барои кишоварзӣ бештар мувофиқ будааст. Азбаски хоҷагии деҳқонӣ асоси иқтисодии феодализм ба ҳисоб мерафт, дар асоси он шаҳрҳо ба вучуд меомаданд ва Фарғона қисмати марказии сарҳади хониғарии Хӯқанд ҳисобида мешуд.

Аввалин қалъа – қароргоҳи ҳокимони ояндаи Хӯқанд дар атрофи водӣ дар ибтидои асри XVIII дар маҷрои ду рӯд бунёд ёфтааст, ки «мисли ду баҳр чун ду аждаҳо даштро фурӯ бурда, бо садои таҳдидомез мисли раъд омехта шуда, даштро ба оғӯш мегирифтанд»[13, с.326].

Дар дарёи Сир мавҷуд будани лой, ки қарри лойолуд будани онро муаллифи «Таърихи шоҳрухӣ» зикр кардааст, онҳо барои обёрӣ махсусан мусоид мекарданд. Тасодуфӣ нест, ки дар миёнаи асри XIX аз он (аниқтараш, аз яке аз шоҳобҳои он — Кашқадарё) заҳбури Чиниободро кашиданд, ки канали асосии обёрии заҳбурҳои хурд гардид.

Дашти Сирдарё, Қардарё ва минтақаи биёбон барои зимистонгузаронии чорво, чарогоҳҳои зимистонӣ ва барвақтии баҳорӣ қомилан мувофиқ буданд. Масалан: даштҳои ҷангалҳо, доманакуҳҳо ва миёнаи куҳҳо — барои баҳор ва аввали тобистон; баландкӯҳҳо - барои тобистон; кӯҳҳои миёна - барои тирамоҳ; доманакуҳҳо ва даштҳои ҷангал, минтақаҳои биёбон ва нимбиёбон бо фарорасии боронҳои охири тирамоҳ — барои охири тирамоҳ ва ғайра.

Ҳамин тариқ таҳлили асари мавриди пажӯҳиш нишон медиҳад, вазъи ҷуғрофии Фарғона барои он мусоидат мекард, ки барои феодалони муқимӣ дар куҳистон торумор кардани кучманчиён ниҳоят душвор буд. Ҳамзамон, маълумоти маҳдуди «Таърихи шоҳрухӣ» дар бораи шароити табиӣ Фарғона аҳамияти қалон дорад. Дар асоси маълумоти «Таърихи Шоҳрухӣ», асарҳои таърихнигории Қӯқанд ва дигар маъхазҳо минбаъд дар бораи ҷуғрофияи таърихӣ ва экологияи Фарғонаро аз нав барқарор кардан мумкин аст, ки дар шарҳи як қатор мушкilotи таърихи халқи тоҷик мусоидат хоҳад кард.

Дар зербоби сеюми боби сеюми диссертатсия, ки «**Инъикоси ҳайати этникии хонигарии Хуқанд дар «Таърихи Шохрухӣ» - и Муллониёзи Хуқандӣ**» ном дорад, муаллиф қайд менамояд, ки ачдодони тоҷикон аз қадимулайём дар сарзамини ҳозираи Тоҷикистон ва дигар ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ сукунат доштанд, яке аз халқҳои қадимтарини Осиёи Миёна махсуб меёбанд.

Дар «Таърихи Шохрухӣ» - и Муллониёзи Хуқандӣ дар бораи ҳайати этникии хонигарии Хуқанд маълумоти сахт оварда шудааст. Мувофиқи маълумоти муаллифи асари мавриди пажӯҳиш, тоҷикон низ дар радифи дигар халқияти хонигарии Хуқанд, баҳайати этникии ин минтақа дохил карда шудааст.

Муаллифи китоби «Тарихи Шахрухи» как исторический источник» қайд менамояд, ки «таркиби этникии аҳолии хонигарии Хуқанд ва ноҳияҳои ҳамсоя аз ҳам тафовут доштанд. Сокинони муқими Фарғона сартҳо, тоҷикон ва узбекҳо, кучманҷӣ ва нимкучманҷӣ қипчоқҳо, қирғизҳо, туркҳо, қароқалпоқҳо, чонбағишҳо ва қалмикҳо буданд»[9, с.78].

Агар ба таърихи муҳоҷирати халқҳои кучмандӣ ба самти Осиёи Миёна назар афканем, маълум мегардад, ки ҳануз дар асри XVI ба қаламрави музофоти тоҷикинишин давлати ўзбекони шайбонӣ дохил шуда, шаҳри Бухоро бо пойтахт интиҳоб менамоянд. Дар ин давра хонигарии Бухорою Хива ва дертар, дар асри XVIII хонигарии Хуқанд ташкил ёфта, дар онҳо хонҳои сулолаҳои ўзбек ҳукмронӣ мекарданд.

Тоҷикон ҳамчун қавми этникӣ, асосан дар хонигарии Бухорою Қуқанд зиндагӣ менамуданд, ки маълумоти китоби баррасишаванда низ онро тасдиқ менамояд. Дар хонигарии Қуқанд қариб дар тамоми ноҳияҳои он тоҷикон зиндагӣ мекарданд. Онҳо қариб нисфи аҳолии Шаҳрисабз ва аксарияти аҳолии Китоб, болооби Чирчик ва ғайраро ташкил медоданд.

Дар асар дар бораи шумораи этникии хонигарии Хуқанд ягон маълумоти дақиқ вучуд надорад. Танҳо нишон дода шудааст, ки аҳолии шаҳри Уротеппа дар ибтидои асри XIX 12 ҳазор нафар будааст. [9, с. 49]. Дар асоси зуд-зуд зикри гурӯҳҳои алоҳида дар сарчашма ва муайян намудани нақши онҳо дар таърихи

сиёсӣ шумораи зиёди онҳоро метавон муайян кард. Дар Фарғона инҳо сартҳо, қипчоқҳо ва қирғизҳо, дар вилояти Тошканд ва Курама – сартҳо, курамҳо ва қазокҳо ва махсусан қабилаи санҷқли буданд.

Лекин, дар рисолаи илмӣ тасмим гирифтм, ки дар бораи миқдори аҳоли, ки аз ҷониби Русияи подшоҳӣ соли 1897 рӯйхатгирии умумӣ гузаронида шуда буд, маълумот оварда шавад;

Аҳоли ва таркиби қавмӣи вилояти Фарғона дар шаҳрҳо дар соли 1897

Ҷадвали 1.

Ҷуст	Ҷш	Марғи лони қуҳна	Андич он	Наманг он	Қўқанд	Шаҳрҳо
13 785	34 157	36 490	47 627	62 017	81 354	Миқд. умумӣ
257	8	35 645	45 366	52 890	20 907	<u>сартҳо</u>
376	5	-	4	6	54 673	<u>ўзбекҳо</u>
12 718	107	3	51	691	2696	<u>тоҷикон</u>
-	989	98	950	1026	1542	<u>русо</u>
-	-	20	37	48	74	<u>қирғизҳо</u>
-	-	33	4	10	73	қашғарӣҳо
421	32 432	4	5	6670	69	<u>туркҳо</u>
-	188	1	194	192	215	
-	45	-	49	46	61	лахистонӣҳо
-	-	2	7	-	36	<u>олмонӣҳо</u>
-	-	-	2	2	439	арманиҳо
-	46	652	97	110	275	лўлиҳо
-	24	7	114	194	206	яхудӣҳо
						тоғорҳо

Марғи лони нав	8928	2308	300	236	4563	88	19	5	727	158	49	9	186	151
----------------------	------	------	-----	-----	------	----	----	---	-----	-----	----	---	-----	-----

Ҳамзамон, «дар ноҳияҳои куҳистонӣ ҳам Бухоро ва ҳам Хўқанд тоҷикон сукунат доштанд. Дар нимаи дуюми асри XVIII ва нимаи якуми асри XIX дар натиҷаи тез-тез ба амал омадани ҷангҳои ғоратгарона ва феодалӣ, вазъияти ноустувори сиёсӣ ва дигар сабабҳо бисёр оилаҳои тоҷик, монанди ўзбекҳо маҷбур мешуданд, ки хонаҳои худро тарк карда, дар минтақаҳои дигар маскан гиранд.

Аз ҷумла, дар ҳудуди Фарғона ва дигар водихо шаҳракҳо ва деҳотҳои нав ташкил карда мешуданд, ки бо номҳои Мастҷой, Қаротегин, Даҳбедӣ ва ғайра. Дар Самарқанд маҳаллаҳо бо номи Хавасӣ, Зоминӣ, Эминӣ, Хучандӣ ва ғайра» [30, с.291].

Муаллиф хотиррасон менамояд, ки «тоҷикон дар дохили қисмати марказӣ ва шарқии водии Фарғона, дар вилоятҳои кунунии Фарғона ва Наманғони Ҷумҳурии Ўзбекистон, қисман дар вилоятҳои Андиҷон ва Тошканди Ҷумҳурии Ўзбекистон, Вилоятҳои Бодканд ва Ўши Ҷумҳурии Қирғизистон ва вилояти Қазокистони ҷанубии Ҷумҳурии Қазокистон, инчунин дар минтақаҳои Тоҷикистон зиндагӣ мекарданд (ва ҳоло ҳам, зиндагӣ мекунанд)» [67].

Дар бораи типии антропологии аҳолии хонигарии Хўқанд маълумот дода, Муллониёзи Хўқандӣ қайд мекунад, ки бодиянишинон «чашмтанг», ё худ қачашм мебошанд [9, с.185, с. 205].

«Ба ҳамин тариқ, қипчоқҳо ҳам мисли дигар кучманчиён аз ҷиҳати намуди ҷисмонии худ аз аҳолии кавказӣ, асосан муқими Фарғона, ки Ниёзмухаммад ба онҳо мансуб буд, фарқ мекард. Ин аз хусусияти нисбатан равшани муғулии бодиянишинони хонигарии Хўқанд дарак меод.

Далелҳои овардашудаи Муллониёзи Қўқандӣ аз он шаҳодат медиҳанд, ки дар байни аҳолии муқими Фарғона маҳз дар асри XIX дузабонии туркию тоҷикӣ васеъ паҳн шудааст.

Дар сарчашма дар бораи робитаҳои этнофарҳангии Фарғона бо Ҷунғория, Семигради Туркистони Шарқӣ ва Шарқи Наздик маълумотҳои ҷолиб оварда

шудаанд. Дар достони Бобобек гуфта мешавад, ки ӯ баъди муҳосираи Қўқанд (1740) аз ҷониби қалмиқҳо ба гарав гирифта шуда, дар байни онҳо дар мавзеи Қайнар, наздикии Қўқанд зиндагӣ мекард ва с. 1752—1753 ҳатто дар тахти Қўқанд ҳомиёни ӯ буданд (сах. 30-31).

ХУЛОСА

1. Натиҷаҳои асосии илмӣ диссертатсия

Муллониёзи Хўқандӣ тавассути асари «Таърихи Шохрухӣ» таҷассумгари воқеаҳои таърихи Хонигарии Хўқанд маҳсуб меёбад. Ӯ ҳодисаҳои охири қарни XVIII ва аввалҳои қарни XIX-ро дар китоби хеш тасвир намудааст. Таҳлилу баррасии асари мавриди пажӯҳиш нишон медиҳад, ки ӯ чун муаррихи тавоно дар «Таърихи Шохрухӣ» давраи таъсисёбии Хонигарии Хўқанд ва вазъи сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангиро дар поёни асри XVIII ва аввали асри XIX ин ҳудудро инъикос кардааст.

Аз ин лиҳоз, омӯзиш ва тадқиқи мавзӯи «Таърихи Шохрухӣ» - и Муллониёзи Хўқандӣ ба сифати манбаи таърихи халқи тоҷик, бағайр азин

иштироки халқи тоҷик ва сарзаминҳои тоҷикнишини ин минтақаро дар ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии Хонигарии Хўқанд, яъне замони ҳукуматдорӣ хонҳои минг ва Россияи подшоҳӣ ба шумор меравад.

Муллониёзи Хўқандӣ, дар як давраи пурфӯҷиҳои таърих тавассути иншои асари мазкур дар бораи таъсиси давлати нав дар қисмати марказии водии Фарғона ва сарзаминҳои тоҷикнишин он ва бо номи Хонигарии Хўқанд, ки бо авҷгирии парокандагии сиёсии Осиёи Миёна вобаста аст, маълумоти саҳеҳ додааст.

Зимни таҳқику баррасӣ мушаххас карда шуд, ки муассиси давалти ҷадид, яъне Хонигарии Хўқанд Шохрухбӣ аз қабилаи минги ўзбекон мебошад. Ин қабил дар водии Фарғона ва ҳаёти сиёсии он мақому манзали махсусро ишғол мекард. Дар давраи ҳукмронии аввалин хонҳо - Шохрухбӣ (1709-1722), Абдурахимбӣ (1722-1734) ва Абдукаримбӣ (1734-1750) аввалин асосҳои сохтори давлатӣ ташкил карда шуд. Миёнаҳои асри XVIII яке аз мушкилтарин давраи Хонигарии Хўқанд ба ҳисоб меравад, зеро ки дар ин давра қалмиқҳо ба

худуди Осиёи Миёна ҳучум карда, мавзеъи даштҳои қазоқ ва худуди муосири Қирғизистони шимолиро ишғол намуданд.

Аз омӯзиши ин манбаи таърихӣ муайян гардид, ки дар давраи ҳукмронии Хонигарии Хӯқанд, вазъи води Фарғона куллан таъғир ёфт якхел, яқсону як ранг набуд ва ба вазъи ҷуғрофӣ ва этникӣ таъсири худро гузошт. Адабиёти илмӣ шаҳодат медиҳад, ки дар водии Фарғона, дар поёни қарни XVIII бар асари низоъҳои дохилӣ дар байни ҳокимони маҳаллӣ ба дасти «хочагон» афтод. Ин ҳокимон соли 1710 аз тарафи Шохруххон сарнагун карда шуда, дар натиҷа Хонигарии Хӯқанд таъсис ёфт.

Таҳлили асари мавриди пажӯҳиш нишон медиҳад, вазъи ҷуғрофии Фарғона барои он мусоидат мекард, ки барои феодалони муқимӣ дар кӯҳистон торумор кардани кӯчманчиён ниҳоят душвор буд. Ҳамзамон, маълумоти маҳдуди «Таърихи Шохрухӣ» дар бораи шароити табиӣи Фарғона аҳаммияти калон дорад. Бо тақия бамаълумотҳое, ки аз китоби «Таърихи Шохрухӣ», ба даст омадаанд, баъзе аз нуктаҳои таърихи маҳалро ба таври хеле мушикофона барқарор намудан имконпазир аст, инчунин таърих ва экологияи Фарғонаро омӯхта барқарор кардан мумкин аст.

Муллониёзи Хӯқандӣ дар қатори дигар солноманависони замонааш сабабҳои рушду пешравии Хонигарии Хӯқандро дар асоси ҳаёти этникии маҳаллӣ муайян намуда, қайд менамояд, ки аҳолии маҳаллиро тоҷикон, ўзбекон ва қабिलाҳои нимкӯчманчӣ ва кӯчманчиёни водии Фарғона ташкил медоданд. Дар марҳилаи таърихӣ мазкур, аҳолии хонигарии Хӯқанд, хусусан аҳолии водии Фарғона ва Ўротеппа бо роҳбарии хони Хӯқанд – Абдулқаримбӣ ва ҳокими мулки Ўротеппа – Фозилбӣ муттаҳид шуда, мардонавор барои озодии Ватан мубориза бурда, зафарманд мегарданд. Лекин, дар замони ҳукмронии Эрдонабӣ (1750-1770), то барҳамхурии давлати қалмиқҳо ин муборизаҳо идома карданд. Вақте Норбутабӣ (1770-1800) ҳукуматро ба даст мегирад, ӯ тамоми кӯшишро ба қор мегирад, ки пояҳои давлати тозатаъсиси хешро тақвият кунад ва ин қор ба ӯ даст медиҳад. Ў давлати муқтадиреро ташкил дода, Фарғонаро ба як мулки обод табдил медиҳад. Дар замони ҳукумронии ӯ тичорат, кишоварзӣ ва қосибӣ рушд

мекунад, тоҷирон колоҳоро аз хориҷ ба Фарғона ворид мекунанд ва инчунин колоҳои дар Фарғона истехсолшударо ба кишварҳои хориҷ мебаранд ва бо ин роҳ Фарғонаро ба унвони як макони босуботу ором, амну озод ва шукуфо дар дигар қисматҳои сайёра муаррифӣ мекунанд;

Маводи «Таърихи Шохрухӣ» - и Муллониёзи Хӯқандӣ, ки аз тарафи дигар маъхазҳо тасдиқ карда шудааст, аз робитаҳои зич ва гуногунсоҳаи байни халқҳои Шарқи Наздик, Осиёи Миёна, Қазоқистон ва Туркистони Шарқӣ шаҳодат медиҳад. Дар ин бобат махсусан минтақаи Кӯҳистон роли калон бозидааст зеро ки инкишофи робитаҳои табиӣ-таърихӣ монеаҳои сиёсиро барҳам меод.

Маълумоти маҳдуд, лекин арзишманди «Таърихи Шохрухӣ» - и Муллониёзи Хӯқандӣ нишон медиҳад, ки ҳаёати этникии мухталифи ин минтақа бо робитаҳои таърихӣ ба ҳам пайваست гардида, бо вучуди зиддияти ҳамдигарӣ, сахми худро дар ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ гузоштаанд.

Гуфтан ҷоиз аст, ки дар шароити муосири ҷаҳонишавӣ, маҳз дӯстии халқҳои Осиёи Миёна зарур аст, зеро ки барои дар сулҳу амонӣ ва тинҷию осоиштагӣ зиндагӣ кардан, ҳар як ҳаёати этникии минтақаи мазкур сахми худро гузорад ва барои мавҷудияти худ дар арсаи умумичаҳонӣ нақши бориз дошта бошад.

Муллониёзи Хӯқандӣ ба унвони як муаррих дар китоби хеш дар канори дигар халқу қавмиятҳо перомунӣ тоҷикон ибрази андеша намудааст, ки китоб ва гуфтаҳои ӯро ба унвони маъхаз зимни омӯзиши масъалаи тоҷикишиносӣ, ки як равияи нав дар фанни таърихнигорӣ маҳсуб меёбад мавриди истифода қарор додан мумкин аст. Аз китобҳои офаридаи ӯ маълумоти муфасссал ва хонданбобро перомунӣ тоҷикон, таърих ва тамаддуну фарҳанги онҳо пайдо кардан имконпазир мебошад.

Бавижа, бар асари таҳлилу омӯзиши воқеаҳои таърихӣ Муллониёзи Хӯқандӣ дар бораи давраи ҳукмронии Олимхон маълумот дода, қайд менамояд, ки дар ин давра Хонигарии Хӯқанд аз мулки мустақил дар шакли давлат инкишоф ёфта, сарҳади он аз водии Фарғона баромада, дар натиҷаи забткорӣ, то ҳудудҳои Хучанд, Тошканд, Туркистон дар бар мегирифт. Соли 1805 аз ҷониби Олимхон

Хўқанд ба хонигарӣ табдил дода шуда, расман унвони Хонигарии Хўқанд қабул карда мешавад. Давраи ҳукмронии Олимхон, ки солҳои 1800-1810 - ро дар бар мегирад, давраи ислоҳоти иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва ҳарбӣ мебошад, ки дар натиҷаи он Хонигарии Хўқанд боз ҳам пурқувват гардида, ҳудуди он васеъ карда мешавад.

Тибқи маълумоти Муллониёзи Хўқандӣ замони ҳукмронии Умархон солҳои 1810-1822 мебошад. Аксари муаррихон ва таърихнигорон ин давраро давраи рушду нумуъ ва инкишофи Хонигарии Хўқанд ба қалам додаанд. Омӯзиш ва баррасии адабиёти илмӣ ва сарчашмаю манобеи таърихӣ ин андешаро собит мекунад. Дар ин давра ислоҳотҳои оғозкардаи Олимхон амалӣ мегарданд. Дар натиҷаи сиёсати дипломатии Умархон дар ҷамъият муносибатҳои иҷтимоӣ инкишоф ёфта, зиддияти динӣ ва сиёсӣ аз байн меравад. Ҳамзамон фарҳанг ҳам дар шакли моддӣ ва ҳам, дар шакли маънавӣ рушд карда, ҳаёти фарҳангии хонигарӣ тағйироти кулӣ ба вучуд омада, мадрасаю мактабҳо ва масҷидҳо сохта мешаванд. Ҳавзаи адабии Хўқанд амал мекард, ки хусусияти хосси он бо ду забон эҷод кардани назм расм шуда буд. Умархон, ки хусусияти шеърнависӣ дошт, бо таҳаллуси Амирӣ ашъорашро эҷод кардааст. Дар дарбори ӯ, мунтазам шабнишинҳои адабӣ ташкил карда мешуданд ва ҳамсараш Моҳларойим низ шоираи машҳури давраи худ буда, шеърҳо таълиф мекардааст. Ӯ ду таҳаллуси шоирӣ дошт: бо забони ўзбекӣ таҳаллуси Нодирабегим; бо забони тоҷикӣ бошад, таҳаллусҳои Комила ва Макнуна. Дар таърихи Хонигарии Хўқанд, замони ҳукмронии Умархон дар сарчашмаҳо бо унвони «Давраи тиллоӣ» ёд мешавад, зеро ки давлат аз ҳама ҷиҳат рушд карда, ҳудуди он васеъ мегардад.

Таҳқиқ ва омӯзишӣ ин асари таърихӣ, ки он аз ахбороти зарурӣ ва арзишманд барои таърихи халқи тоҷик мебошад, марбут ба таърихи воқеаҳо ва ҳодисаҳои он давраи Хонигарии Хўқанд дар нимаи дуюми асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX маълумот муфасссал медиҳад.

Фикру андешаҳо ва афкори таърихии Муллониёзи Хўқандӣ дар ин асар оид ба вазъияти ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии Хонигарии Хўқанд, ки худ яке аз шахсиятҳои бевоситаи он ҳодисоти таърихӣ буд, воқеъбинона ва холисона баён намудааст. Аз ин лиҳоз, Муллониёзи Хўқандӣ бо асари

гаронбаҳояш таҷассумгари ҳақиқати таърихӣи халқҳои хониғӣ, аз ҷумла халқи тоҷик ба ҳисоб меравад. Асари мазкур ҳовии маълумоти муҳимме роҷеъ ба ҳаёт ва зиндагии тоҷикон дар ин мақтаи замони мебошад.

Инъикоси зухуроти пешқадами афкори сиёсии аввали асри XIX, дар шакли ошубҳои ҳаракатҳои халқӣ, марҳилаи муҳими таърихи халқи тоҷик, яъне он дорои нуктаҳои асосии таърихӣ ба ҳисоб меравад. Аз ин рӯ, нависанд тавонистааст, ки роҷеъ ба шӯришҳои халқии давраи мазкур маълумоти муфассал диҳад, чун муаллиф иштироки бевосиати ин ҳаводис будааст.

Вобаста ба масоили мазкур, махсусан, мулоҳизаҳои Муллониёзи Хӯқандӣ доир ба сиёсати Муҳаммадалихон (1822-1842) маълумот дода, зикр менамояд, ки давраи ҳукмронии хони навбатӣ мураккаб буда, дар давраи аввали ҳукмронии худ, ӯ аз ҳисоби ҳудудҳои қирғизҳо ва қазоқон ҳудуди давлатро васеъ намуд. Ин сиёсати Муҳаммадалихон боиси он мегардад, ки байни Хонигарии Хӯқанд ва империяҳои Хитой Россияи подшоҳӣ муносибатҳои байналхалқӣ канда шуда, зиддиятҳо ба вучуд оянд. Аз ин лиҳоз, байни Хитой ва Хӯқанд амалиёти ҳарбӣ рӯй дода, он бо шартномаи ба Хӯқанд ғолибонав хотима меёбад. Дар натиҷаи он, андози тичорати ҳудуди Туркистони Шарқӣ ба ҳазинаи Хонигарии Хӯқанд ҷамъ карда мешавад. Ин ба он сабаб буд, ки Россияи подшоҳӣ ҷонибдори он набуд, ки қабिलाҳои қазоқ тобеи Хӯқанд бошанд. Аз ин рӯ, таъсисёбии Хонигарии Қӯқандро дар марзи ду давлат аз байн бурданд, яъне несту нобуд карданд. Бо вучуди дар вақти муайян алоқаҳои дипломатии ин ду давлат мураккаб гардида бошад ҳам, баъд бо роҳи дипломатӣ муаммоҳо ҳал карда мешаванд. Дар натиҷаи инкишофи муносибатҳои дипломатӣ, танҳо дар давраи Муҳаммадалихон наздики даҳ маротиба вакилони дипломатӣ ба Россияи подшоҳӣ сафар мекунанд. Лекин, дар давраи охири ҳукмронии Муҳаммадалихон, муносибатҳои дипломатии Хонигарии Хӯқанд бо Аморати Бухоро коста гардида, дар натиҷа амалиёти ҷангӣ рӯй медиҳад, ки дар он Хонигарии Хӯқанд мағлуб мешавад ва Муҳаммадалихон бо оилааш ба қатл расонида мешавад. Сиёсати ваҳшиёнаи амири Бухоро - Насрулло, ки бо унвони «амири қассоб» маълум буд, норозигии аҳолии Хонигарии Хӯқанд ба он оварда мерасонад, ки минбаъд шӯриш бардошта озодиро

аз нав ба даст меоранд.

Тавре маълум аст, Хонигарии Хўқанд ҳамчун давлат, зиёда аз 150 сол - солҳои 1709 – 1876 арзи вучуд дошт. «Рисола аз нимаи дуввуми асри XVIII то миёнаҳои асри XIX – замони ҳукумронии ҳокимони зерин аз қабили: Абдулкаримбӣ, Ирдонабӣ, Норбутабӣ, Олимхон, Умархон, Мадалихон ва Худоёрхон мавриди таҳқиқ ва омӯзиш қарор дода шуд» [8-М, с.62].

Маълум гардид, ки замони ҳукумронии Хонигарии Хўқанд, яке аз давраҳои муҳимми таърихи халқи тоҷик ва сарзаминҳои тоҷикнишин буда, дар ин давра ҷабҳаҳои гуногуни ҷомеа рушд меёбад. Дар ин давра доираи Хонигарии Хўқанд васеъ мегардад ва аз ҳудуди водии Фарғона берун баромада, ҳудуди калони Мовароуннаҳр ва Дашти қазоқро дарбар мегирад. Дар натиҷа бо Аморати Бухоро, империяҳои Син ва Россияи подшоҳӣ манфиатҳои он мувофиқ намеояд. Агар дар муборизаҳо бо империяи Син - Хитой, бо роҳи дипломатӣ амалиётҳои ҷангро ба ғоидаи худ ҳал карда бошад, дар рақобат бо Аморати Бухоро ва, хусусан империяи Россияи подшоҳӣ Хўқанд нафақат мағлуб шуд, балки ҳамчун давлат аз харитаи ҳамон давраи ҷаҳон нест шуд.

Дар давоми арзи вучуд доштани Хонигарии Хўқанд, дар ҳаёти сиёсии он тоҷикони водии Фарғона, Хучанд, Ёротеппа ва аҳолии ҳудудҳои Дарвоз, Қаротегин ғайболона ширкат варзиданд. Аз оғози ҳукумронии Хонигарии Хўқанд то ба сари ҳокимият омадани қипчоқҳо ва қирғизҳо, дар давраи ҳукумронии Худоёрхон ва Маллахон, тоҷикон дар ҳаёти сиёсӣ ва ҳарбии ҷомеа хеле ғайбол буданд. Хусусан, дар давраи ҳукумронии Норбутабӣ, Олимхон, ки қўшуни мунтазами хонигариро таъсис дод, асоси ин лашкарро тоҷикони қўҳистон - аҳолии Дарвоз, Қаротегин ташкил медоданд. Раҷаб қўшбегӣ, Шодӣ мингбошӣ, Лашкар бекларбегӣ ном тоҷикон, вазифаҳои олии сиёсӣ ва ҳарбиро иҷро намуда, дар даврони худ машҳуртарин арбобони ҳарбӣ ва давлатӣ буданд.

Сарфи аз он ки таърихи қарнҳои зикр шуда, яъне нимаи дуюми асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX ба таври муфассал ва ҳамаҷониба омӯхта шуда бошад ҳам, дар ҳар сурат боз далоили норавшани дар иртибот ба ин мақтаи замонӣ ва таърихи халқи тоҷик боқӣ мондаанд.

Ҳамин тавр, таҳқиқ ва тадқиқоти ин асар оид ба ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии Хонигарии Хӯқанд дар нимаи дуюми асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX маълум сохт, ки асари мазкур сарчашмаи таърихӣ оид ба таърихи тоҷикон ва сарзаминҳои тоҷикнишиш буда, вазъи он хеле мураккабу пуршиддат будааст, ва тариқи динамикӣ пасту баланд рушд намуда, Хӯқанд аз як мулки кучаки Осиёи Миёна ба калонтарин давлат табдил меёбад. Дар таркиби ин давлат, яққоя бо халқиятҳои Осиёи Миёна халқи тоҷик ва сарзаминҳои тоҷикнишин хам арзи вуҷуд дошта, дар ҳаёти иҷтимоӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии он фаъолона иштирок мекарданд.

Бо омӯхтан ва таҳқиқ кардани ин китоб мо ба ҳуди Муллониёзи Хӯқандӣ ва донишҳои доштаи ӯ аз ҳар назар аз наздик шинос шуда, аҳаммият ва арзиши илмӣ ва таърихӣ асари ӯро мушаххас намудем. Муллониёз зимни таълифи таърихномаи хеш хеле ҷиддӣ ва бо масъулияти баланд бархӯрд намудааст. Ӯ ҳодиса ва воқеаҳои руҳдодаро хеле моҳирона ва дақиқ тасвир намуда, ҳеҷ як масъалаи он ҳаводису вақоеъ аз мадди назари ӯ дур намондаанд. Яъне метавон гуфт, ки асари офаридаи ӯ сарчашма ва манбаи хубест барои омӯхтани ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии ҳамон солҳо.

2. Тавсияҳои оид ба истифодаи амалии натиҷаҳо

Пажӯҳиши асари мазкур нишон дод, ки ин асар сарчашмаи хеле муътамаде барои таҳқиқи ин давраи ҳаёти халқи тоҷик ва ҳуди минтақа ба шумор меравад. Муллониёзӣ Хӯқандӣ ва асари ӯ «Таърихи Шохрухӣ» дар ҳақиқат манбаи боэътимод дар масири омӯзиши таърихи маҳал ва миллати тоҷик маҳсуб меёбад ва ғавру баррасии он барои мо посух ба бисёре аз масоил буд ва аз ин рӯ дар идома барои омӯхтани ин асар тавсияҳои зеринро саривақтӣ меҳисобем:

1. Тоҷикон миллати бумии ин минтақа мебошанд, дар ин китоб низ роҷеъ ба ин масъала маълумоти ғангуфте маҳфуз мебошад, ки донишмандон ва ҳаводорони улуми таърих ва куллан тамоми шаҳрвандони мамлакат аз манфиат холи намебошад.

2. Таърих ба мо меомӯзад, ки дар оянда ба иштибоҳот роҳ надихем. Кӯшиш ба харҷ диҳем, ки аз он ба таври ҳадди аксар маълумоти барои хеш лозимаро аз худ карда, дар ҳаёти ҳаррӯзаи хеш татбиқ намоем.

3. Таърих сарчашмае мебошад, ки ҳамеша ниёз ба омӯзиш дорад, минҷумла таърихи Хонигарии Хӯқанд низ. Чун он як мавзеи таърихӣ мебошад, ки гузаштагони миллати фарҳангофар ва шахрофари мо дар он ҷо умр ба сар бурдаанд ва ковишу пажӯҳиш ин мақтаи замони бо таърихи ҳокимони он маълумоти хеле ҷолибе дар ихтиёр мегузорад ва мо дар ин масир ба хеле аз саволҳои хеш посух дарёфт мекунем, ки чаро ҷарҳаи таърих ба ин самт ҳаркат кардаасту на ба самти дигаре.

4. Ҳамон тавре дар болотар зикр шуд, донишмандони таърихшиносии зиёде ҷи хориҷӣ ва ҷи ватанӣ таърихи ин мавзеъ ва аҳолии онро ба таври муфассал омӯхта, андешаҳои бикру ҷолибе баён доштаанд, аммо ковиши мо нишон дод, ки паҳлуҳои норавшани ин масъала ҳанӯз ҳам зиёд боқӣ мондаанд.

5. Ровиёни ҳол ва донишмандони соҳа бар ин назаранд, ки агар мо ба сӯйи таърих аз тапонча тир ҳолӣ кунем, таърих ба сӯйи мо аз тӯп тир ҳолӣ хоҳад кард, ин бад-он маъно аст, ки таърихро омӯхтан лозим ва аз он сабақ гирифтани даркор аст, то онро мо дар хидмати мардум гузорем. Дар саҳифаҳои таърих ганҷҳои ниҳон аст, ки вақте мо онҳоро берун меорем, онҳо мунҷар ба пешравӣ ва тараққӣ барои мо дар замони муосир мешаванд. Аз ин рӯ, ин қазияро бояд ба ҳубӣ дарк кард ва онро дар амал татбиқ намуд. Аз ин рӯ, омӯзиши асари таърихӣ «Таърихи Шохруҳӣ» - и Муллониёзи Хӯқандӣ натавон барои мо дар бораи он замон маълумот медиҳад, балки моро аз он огоҳ мекунад, ки то ҷи андоза нақши шахс дар таърих зиёд аст. Ҳамеша осори ҳаттии бозмонда аз давраҳои қадим барои мо маълумотеро дар ихтиёр мегузоранд, ки он маълумот боиси кашфи як идда аз ҳаводису қавонин дар оянда хоҳанд шуд.

1. Таълими асари «Таърихи Шохруҳӣ» - и - ҳамчун сарчашмаи таърихӣ чун нақшаи барномаи сарчашмашиносӣ барои донишҷӯёни факултетҳои таърих аз манфиат ҳолӣ нест.

2. Дар шакли хрестоматия ба нашр расонидани маълумоти перомуни Муллониёзи Хӯқандӣ доир ба мавзӯ низ барои аҳли илм ва донишҷӯён ва ҳаводорони таърихи ин мавзӯ аз манфиат холӣ нахоҳад буд.

3. Агар бойгонихои дар шаҳри Душанбе ва шаҳри Тошканд мавҷуд буда, ба хотири дарёфти маълумоте перомуни асари «Таърихи Шоҳрухӣ»- и Муллониёзи Хӯқандӣ ва ба чоп расонидани ин ахбор аз манфиат холӣ намебошад.

Иншои «Таърихи Шоҳрухӣ» дар ҳаёт ва фаъолияти Мулло Ниёзмӯҳаммади Хӯқандӣ аҳаммияти махсус дошт, зеро ки бобати навиштани асари мазкур ӯ қайд кардааст, ки аз барои номи боқии шоҳон ва бинобар туфайли фармоиши шаҳаншоҳи замон ва ҳокони даврон, аънӣ Худоёрхон мадда зилаҳу-л-олӣ сабаби ин камина бинои иморати номи боқии онҳо гардида, ба умеди ин ки баъд аз инқизо ёфтани замон дар ҳар маҷлисе, ки ба ҷиҳати шунидани ин китоб мачиён рағбат намоянд.

МУҚАРРАРОТИ АСОСӢ ВА ХУЛОСАҲОИ ДИССЕРТАТСИЯ ДАР ИНТИШОРОТИ ЗЕРИНИ МУАЛЛИФ ТАҶАССУМ ЁФТААНД:

1. Мақолаҳо дар маҷаллаҳои тақризшавандаи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон:

[1-М] Латифова, Н.М. Аз таърихи омӯзиши «Таърихи Шоҳрухӣ» - и Мулло Ниёз Мӯҳаммад Хӯқандӣ [Матн] Латифова Н.М. // Ахбори ДДХБСТ, силсилаи илмҳои гуманитарӣ. – Хуҷанд: «Дабир», 2024.-№4(101) .- С.22-29.- ISSN: 2413-2004.

[2-М] Латифова, Н.М. «Таърихи Шоҳрухӣ»-и Муллониёзи Қӯқандӣ ҳамчун маъхази арзишманд дар омӯзиши таърихи халқи тоҷик [Матн] /Латифова Н.М. //Паёми Донишгоҳи Омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни –Душанбе, 2025. -№ 1 (114).-С.293-300.- ISSN 2219-5408.

[3-М] Латифова, Н.М. Заминаҳои иқисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии ташаккули таърихнигорӣ дар хонигарии Қӯқанд [Матн] / Латифова Н.М. // Номаи Донишгоҳи

Донишгоҳи давлатии Хучандба номи академик Б.Ғафуров, силсилаи илмҳои гуманитарӣ. – Хучанд, № 1 (82) • 2025.- С.59-63. ISSN 2077- 4990.ТДУ 9 (53)

2. Мақолаҳои дар дигар нашрияҳо ба таърифи расида:

[4-М] Латифова, Н.М. Ҳаёт ва фаъолияти муаллифи «Таърихи Шохрухӣ Мулло Ниёз Муҳаммад Хуқандӣ [Матн] / Латифова Н.М. //Маводи конференсияи илмӣ байналмилалӣ “Муаммоҳои илму фан аз нигоҳи муҳаққиқон”, “ilm-fan muammolari adqiqotchilar talqinida” mavzusidagi xalqaro ilmiy konferensiya materiallari to’plami, 25.05.2024, Масъалаҳои фанҳои иҷтимоӣ-гуманитарӣ Ijtimoiy-gumanitar fanlarning uammolari,Xojand, Fargona,2024. - С. – 415-419. (ҳаммуаллиф)

[5-М] Латифова, Н.М. Саҳифаҳо аз таърихи навиштани асари Мулло Ниёз Муҳаммад Хуқандӣ - «Таърихи Шохрухӣ» [Матн] / Латифова Н.М. //Маводи конференсияи илмӣ-назариявии ҷумҳуриявӣ бахшида ба 100-солагии ҶМШС Тоҷикистон, – Хучанд: «Дабир», 2025. - С. – 208-218.

[6-М] Латифова, Н.М. Шӯриши солҳои 1873-1876 ва барҳам дода шудани хонигарии Қўқанд» [Матн] / Латифова Н.М. //Маводи конференсияи илмӣ-назариявии ҷумҳуриявӣ бахшида ба 100-солагии ҶМШС Тоҷикистон, – Хучанд: «Дабир», 2025. - С. – 218.

[7-М] Латифова, Н.М. Ҳаёт ва фаъолияти муаллифи «Таърихи Шохрухӣ» [Матн] / Латифова Н.М. //Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҳаёати профессорону омӯзгорон ва муҳаққиқони ҷавон таҳти унвони «Рушди устувор дар соҳаҳои иқтисодиёт, суботи иҷтимоӣ, мувозинати экологӣ ва баланд бардоштани сатҳи некӯаҳволии мардуми Тоҷикистон» бахшида ба амалишавии «Стратегияи рушди иқтисоди «Сабз» дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2023-2037» ва Рӯзи илми тоҷик (23 апрели соли 2025) - Хучанд: Дабир, 2025. - С. – 311-320.

[8-М] Латифова, Н.М. Исследование северных районов Таджикистана в исторических источниках [Матн] / Латифова Н.М. // Сборник научных статей по итогам работы Межвузовского международного конгресса «Высшая школа: научные исследования» в 2025 год. (г. Москва, 26.06.2025 г.).— Москва:

Издательство Инфинити, 2025. Стр.59-64., DOI 10.34660/conf.2025.84.88.073 (в соавторстве).

[9-М] Латифова, Н.М. RESEARCH ON THE HISTORY OF TAJIK PEOPLE IN HISTORICAL SOURCES (ИССЛЕДОВАНИЕ ИСТОРИИ ТАДЖИКСКОГО НАРОДА В ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКАХ)// Материалы XXXVII международной научнопрактической Конференции Фундаментальная наука и технологии - перспективные разработки 29-30 сентября 2025 г. Bengaluru,India.C-31-35. ББК 72. ISBN: 9781326075477

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ
ТАДЖИКИСТАН
ТАДЖИКСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ПРАВА,
БИЗНЕСА И ПОЛИТИКИ**

ТКБ - 63,3(0)5

ТДУ - 947(575,3)

Л32

На правах рукописи

**ЛАТИФЗОДА НАСИБА МИРЗОЯКУБ
«ТАЪРИХИ ШАХРУХИ» МУЛЛО НИЯЗА ХУКАНДИ – КАК
ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ ТАДЖИКСКОГО
НАРОДА**

АВТОРЕФЕРАТ

**диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических
наук по специальности 6.1.5 – Историография, источниковедение и методы
исторических исследований**

**Научный руководитель:
доктор исторических наук,
Хомидзода Фуркат Муким**

Худжанд – 2026

Диссертация выполнена на кафедре истории и религиоведения Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики.

Научный руководитель:	Хомидзода Фуркат Муким – доктор исторических наук, профессор кафедры истории и религиоведения Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики
Официальные оппоненты:	Мухиддинов Сайдали Раджабович доктори исторических наук, профессор кафедры всеобщей и отечественной истории Российско-Таджикского (славянского) университета Абдукаримов Джамолидин – кандидат исторических наук, доцент кафедры истории таджикского народа Худжандского государственного университета имени академика Б. Гафурова
Рецензирующая организация:	ГОУ «Государственный педагогический университет Таджикистана имени С. Айни»

Защита состоится «30» октября 2026 года в 10:00 на заседании диссертационного совета 6D.KOA-082 при ГОУ «Бохтарский государственный университет имени Носира Хусрава» (адрес: Республика Таджикистан, 735140, г. Бохтар, ул. Айни, 67). E-mail: mahmadullojalilov@mail.ru; номер телефон учёный секретарь 904-11- 02- 66.

С диссертацией и ее авторефератом можно ознакомиться в научной библиотеке ГУО «Бохтарский государственный университет имени Носира Хусрава» (адрес: Республика Таджикистан, 735140, г. Бохтар, ул. Айни, 67) и на официальном сайте ГУО «Бохтарский государственный университет имени Носира Хусрава» (www.dtsu.tj).

Автореферат отправлен «_____» _____ 2026 года.

Научный секретарь
диссертационного совета,
кандидат исторических наук

Джалилов М.Ш.

ВВЕДЕНИЕ

Актуальность темы исследования. В процессе изучения и исследования целого ряда проблем древней и средневековой истории народов Центральной Азии, в том числе и таджикского народа, рукописные источники занимают важное место.

Письменные источники играют важнейшую роль в изучении историко-культурного наследия всего человеческого общества, отражают различные проблемы древней, средневековой и современной истории народов Центральной Азии, в том числе таджикского народа, и являются одними из самых ценных и весомых ресурсов при в обобщении и определении роли и места в историческом процессе [8-А, с.60]

История народов Центральной Азии XVIII – первой половины XIX вв. представляет собой значимый, но при этом недостаточно изученный период. Для всестороннего исследования ключевых политических и социально-экономических факторов исторических событий данной эпохи, необходим углубленный анализ сведений, содержащихся в исторических источниках.

В XIX столетии получило развитие историографическое направление Кокандского ханства, результатом чего стало создание целого ряда уникальных произведений, освещающих различные аспекты жизни ханства. История Кокандского ханства нашла отражение, прежде всего в трудах выдающихся представителей местной исторической школы и историков. Эти сочинения представляют собой исторические источники, обладающие высокой степенью достоверности для изучения истории ханства. Важно подчеркнуть, что сочинения по истории Кокандского ханства по жанру и стилю созданы в строгом соответствии с традициями историографии Центральной Азии и Востока.

Как было отмечено, в XIX веке получило развитие кокандское историографическое направление, в рамках которого было создано свыше 40 исторических сочинений, посвященных истории ханства. В этих источниках отражена политическая, социально-экономическая и культурная история, как самого ханства, так и сопредельных государственных образований. В ходе

создания своих трудов историки данного периода привлекали разнообразные письменные источники, а также сведения непосредственных участников событий. Следовательно, их свидетельства обладают значительной научной ценностью для историографии и исследования важнейших проблем указанного периода.

Одним из наиболее ценных и редких источников по истории Кокандского ханства является «Таърихи Шахрухи» («История Шахруха») Мулло Нияза Хуканди, созданный в 70-х гг. XIX в. по заказу Худояр-хана, охватывающее историю Кокандского ханства с начала XVIII до 70-х гг. XIX в., что соответствует практически всему периоду его существования. Географические рамки источника включают Ферганскую долину, владения Ташкента, Джизака, Самарканда, Южный Казахстан, территории современного Таджикистана и Кыргызстана, Восточный Туркестан, а также ряд областей Ближнего Востока, в частности Северный Афганистан и Кашмир.

«Историческая наука предоставляет одни из важнейших знаний, в которых человечество испытывало настоятельную потребность с древнейших времен. В наше время благодаря государственной независимости исследователи могут изучать исторические события различных этапов и объективно рассматривать их на основе исторических источников» [8-А,с.60].

В этот период, который является «временем создания важнейших письменных источников, считающихся весьма ценными для отражения этого длительного периода истории таджикского народа, наряду с правлением династии Мин, в Коканде были написаны реалистичные исторические труды о династии Мин, которые в новейшее время представляют большую ценность для изучения политического, экономического, социального и культурного положения таджикского народа в XVIII-XIX вв. и являются значимыми историческими источниками:

- «История Умархана» Мирзо Каландара Мушриффа Исфараги (первая половина XIX века), историка и поэта при дворе ханов Коканда. По поручению Кокандского хана Умар-хана в 1822 году он перевел в прозу стихотворную хронику поэта Фазли Намангони и назвал ее «История Умархана»;

- «Мунтахаб-ут-таворих» Ходжи Мухаммада Хакимхана ибн Саида Масум - хана (XIX век). Политическая история Кокандского ханства, особенно реиод правления Умар-хана (1810-1822), так как автор был его современником. Летописец описывает исторические события времени правления Норбута-бия (1770-1798) и Олим-хана (1798-1810) на основе рассказов своего отца и других людей» [8-А, с.60-61].

При изучении политического, социально-экономического и культурного положения второй половины XVIII - первой половины XIX вв. исторические произведения, представленные главным образом в форме летописи, обладают высокой источниковедческой ценностью. «Таърихи Шахрухи» Мулло Нияза Хуканди выступает одним из наиболее ценных источников, отражающих период правления династии Мингов, начиная с Шахрух-бия и завершая эпохой Худояр-хана (1845–1876 гг.).

Автор в ходе освещении политических событий среднеазиатских ханств, приводит ценные и уникальные сведения о положении таджиконаселенных владений, таких как Худжанд, Ура-Тюбе, верховья Зеравшана, Гиссар, Куляб, Каратегин и Дарваз. Сведения источника указывают на заинтересованность Кокандского ханства в завоевании Худжанда и Ура-Тюбе, городов, расположенных к югу от Ташкента, у западного входа в Ферганскую долину. Помимо очевидной экономической значимости, Худжанд и Ура-Тюбе, благодаря наличию крепких крепостей, обладали важнейшим стратегическим значением, как для Бухары, так и для Коканда [2, 92].

Изучение данного источника приобретает особую важность также ввиду того, что в нем детально описан процесс завоевания среднеазиатских ханств, включая Кокандское со стороны Царской России.

Автор сочинения «Таърихи Шахрухи» Мулло Нияз Мухаммад Хуканди (псевдонимы Ниязи и Икроми) родился в 1804-1805 гг. в семье Мулло Ашура Мухаммада. Его дед, Гарибдуст, являлся таджиком, выходцем из Каратегина, и служил в составе войска Норбутаби (1770–1798 гг.). Отец, дядя и братья Мулло Нияза Мухаммада также состояли на военной службе в войске кокандских ханов.

Отец, Мулла Ашур Мухаммад, скончался в конце 1820 или начале 1821 г. в составе войска Умар-хана в ходе битвы при осаде крепости Джиззах [31, 3].

Другое важное сведение, представленное автором, привлекает внимание читателя тем, что Мулло Нияз Мухаммад Хуканди, описывая деятельность своего деда, использует этноним «таджик» и относит себя к нему [44, 41-42].

Более того, в данном источнике особое внимание уделено горному населению, вклад которого в политическую и военную жизнь Кокандского ханства специально отмечен. На основании этого факта ряд историков полагает, что Мулло Нияз Хуканди происходил из рода видных деятелей Каратегина.

До поступления на военную службу Мулло Нияз Мухаммад обучался в медресе Хаммами в Коканде, являясь учеником Махдума Хаммама, сына домоллы Арифа Пискати. Автор на протяжении многих лет участвовал в военных кампаниях кокандских ханов, однако в середине 1860-х гг. он оставил военную службу и занялся торговлей мелкими товарами. Согласно сведениям Т.К. Бейсембиева, Нияз Мухаммад Хуканди скончался в 1877 г. Между тем, в рукописи, проанализированный профессором Ш. Вахидовым, в котором обнаруживается другое название произведения – «Ибратул-хавакин», содержит указание на то, что в 1889 г. автор находился при жизни [31,3].

«Таърихи Шахрухи» был написан в 1288 и 1307 гг. х. (1871–1872 и 1889–1890 гг. н. э.) на таджикском языке по поручению Худояр-хана. По сведениям Н.Н. Пантусова, автор, выполняя поручение хана, отредактировал первый экземпляр сочинения и подготовил его второй вариант. Согласно мнению Т.К. Бейсембиева, поскольку труд создавался в соответствии с интересами хана, автор, вероятно, ожидал и материального поощрения. При этом, анализ рукописного экземпляра, исследованного и опубликованного профессором Ш. Вахидовым, показывает, что автором был подготовлен также и третий вариант данного сочинения.

На сегодняшний день, помимо литографированного издания «Таърихи Шахрухи», осуществленного Н.Н. Пантусовым, двенадцать рукописей данного сочинения хранятся в фондах научных центров Санкт-Петербурга, Казани,

Ташкента, Душанбе, Парижа и в частных коллекциях. Источниковедческое описание этих рукописей представлено в исследованиях Т.К. Бейсембиева [9, 34-39].

Исходя из вышеизложенного актуальность темы диссертационного исследования определяется следующими положениями:

Во-первых, «важнейшие события в истории таджикского народа периода позднего Средневековья и Нового времени происходили на территории двух среднеазиатских государств — Бухарского эмирата и Кокандского ханства. В первой половине XIX века, в период правления в Средней Азии маньчжурской династии, в Бухаре были написаны важные исторические труды, посвященные этой династии, а в Коканде - династии Мин. Территория современной Согдийской области Таджикистана (за исключением территории верхнего течения реки Зеравшан) более полутора столетий (1709 - 1876) входила в состав Кокандского ханства» [8-А, с.60]

Во-вторых, XVIII-XIX века представляют собой важный, но малоизученный период, полный противоречий и исторических событий, сыгравший решающую роль в исторической судьбе народов трех ханств Центральной Азии – Бухары, Коканда и Хивы.

В-третьих, точное и объективное исследование этого периода требует углублённого изучения сведений исторических источников, поскольку без их привлечения всестороннее описание политической, социально-экономической и культурной жизни населения Средней Азии, в частности таджикского народа, не представляется возможным.

В-четвертых, период Кокандского ханства рассматривается как один из значимых этапов в истории таджиков. В источниках историографического круга Коканда, в частности в труде «Таърихи Шахрухи» Мулло Нияза Мухаммада Хуканди, содержатся обширные сведения о положении таджиконаселенных владений, а также о роли таджиков в политической и военной жизни ханства.

В-пятых, несмотря на наличие ряда научных статей и отдельных исследований, посвящённых исторической и научной значимости «Таърихи

Шахрухи» Мулло Нияза Мухаммада Хуканди, в отечественной историографии и источниковедении до настоящего времени отсутствует специальное, обобщающее исследование, посвященное роли данного источника в изучении истории таджиков..

В-шестых, анализируется история изучения одного из главных источников по истории Какандского ханства, «Истории Шахруха» Муллы Нияза Мухаммада Куканди (XIX век), также известной под названием «Ибрат-ул-хавакин» («Назидание для государей»). Отмечается, «что в этой исторической летописи приведены подробные сведения о завоевании Средней Азии царской Россией, отсутствующие в других исторических трактатах» [8-А, с.62].

В-седьмых, значимость темы определяется и тем, что изучение и введение исторических источников в научный оборот будет способствовать развитию таджикского источниковедения.

Степень изученности научной темы. Как было отмечено ранее, проводились отдельные исследования по истории Кокандского ханства и историко-научной ценности источников его историографического круга, включая «Таърихи Шахрухи» Мулло Нияза Хуканди. Имеющуюся литературу по данной проблематике целесообразно разделить на несколько групп:

К первой группе относятся работы и заметки дореволюционных русских исследователей и путешественников, таких как Н.Н. Пантусов [58], В.В. Бартольд [4;5;6;7], Н. Малицкий [40], М.А. Терентьев [65], В. Наливкин [53], Н. Веселовский [15; 16], Л.А. Зимин [34], А.З. Валидов [14] и других.

Существует более «40 исторических источников по истории Кокандского ханства. Эти источники адекватно отражают политическую, экономическую, социальную и культурную историю этого ханства и соседних стран. В исторических источниках содержится огромное количество информации по истории ханств Центральной Азии, особенно Кокандского ханства. Историки этого периода писали свои труды главным образом на основе различных источников, опираясь на информацию участников событий, благодаря чему их

знания имеют большое научное значение в историографии и изучении важных вопросов этого периода» [1-А, с.23].

Одним из важнейших исторических источников в области Кокандской историографии является «История Шахруха» Мулло Нияза Мухаммада Коканди. Мулло Нияз Мухаммад Коканди родился в 1802/1803 году. Согласно информации в этом труде, «дед автора, Гарибдуст Ясовул, его дядя Худайкули Бахадур и его братья погибли в военных сражениях. Все они служили в армии Кокандских ханов. Отец автора, Мулло Ашур Мухаммад, погиб в конце 1820 или начале 1821 года в составе армии Умар-хана во время осады крепости Джизак. Информация в труде свидетельствует о том, что военная деятельность отца и дяди автора тесно связана с одной из видных фигур того периода, Раджабкушбеги, которого считали таджикским горцем. Более того, Мулла Нияз Мухаммади Хоканди, освещая события, связанные с деятельностью своего деда, добавил этноним «таджик» [1-А, с.23].

Сочинение «Таърихи Шахрухи» впервые было обнаружено Н.Н. Пантусовым в 1876 г., в то время как Г.А. Колпаковский выявил два редких рукописей этого произведения в Коканде. Впоследствии Н.Н. Пантусов осуществил издание этого источника, и в 1885 г. в Казани он был опубликован под названием «Таарих Шахрохи». История владельцев Ферганы. Сочинение Моллы Ниязи Мухаммед бен Ашур Мухаммед, хокандца.

Еще в 1870-е годы существование и научная значимость «Таърихи Шахрухи» стали известны европейским востоковедам. В том же году вышло в свет исследование русского востоковеда В.П. Наливкина «Краткая история Кокандского ханства», в котором были использованы исторические сведения из редких источников кокандского историографического круга, в особенности из «Таърихи Шахрухи».

Перевод отдельных фрагментов «Таърихи Шахрухи» на русский язык был осуществлен академиком В.В. Бартольд. Другим русским ученым, Н.Г. Малицким, также были опубликованы фрагменты, посвященные походу

правителя города Ташкента Юнус-ходжи в Фергану в начале XIX века и процессу завоевания города Ташкента кокандским правителем Алим-ханом [72, 24].

Н.И. Веселовский в рецензии на издание «Таърихи Шахрухи» отмечал, что «до сего времени нам не было известно, что существует столь фундаментальный источник по истории Кокандского ханства [15]. Н.Г. Малицкий охарактеризовал данный источник как более достоверный по сравнению со сведениями «Мунтахаб-ут-таварих» Мухаммада Хаким-хана» [9, 46].

Несмотря на то что В.В. Бартольд активно использовал в своих трудах сведения данного источника и даже написал отдельные исследования по этому поводу, он дал сочинению скептическую оценку. По его мнению, сочинение Мулло Нияза Мухаммада является «не самым лучшим» и «не самым редкостным» источником по истории Кокандского ханства [9, 45-46].

Ко второй группе можно отнести исследования, проведенные отечественными и зарубежными источниковедами советского периода, такими как П.П. Иванов [28; 29], Н.А. Кисляков [35], Б.Г. Гафуров [24;25], А.Р. Мухаммаджанов и Т. Негматов [45], С. Джалилов [70], Е.Б. Бекмаханов [12], А.М. Мухторов [46;47;48;49], В.М. Плоских[59], А.Л. Троицкая [66], Р.Н. Набиев[50;51;52], В.А. Ромодин [61], М.К. Кутлуков [36], А. Тахирджанов [64], А.П. Каюмов [37], Н.Д. Миклухо - Маклай [43], Ч.А. Стори[63], Б.А. Ахмедов [3], Б.В. Лунин[38;39], Т.К. Бейсембиев [8;9;10;11] которые наряду с изучением важных вопросов рассматриваемого периода приводили ценные сведения о научной значимости «Таърихи Шахрухи» Мулло Нияза Мухаммада Хуканди.

«Таърихи Шахрухи» Мулло Нияза Мухаммада Хуканди, будучи введенным в научный оборот, изучен относительно полнее других источников кокандского историографического круга, что обусловило его широкую известность среди исследователей.

История изучения труда Муллы Нияза разделена на два периода: «Первый период начинается с обнаружения первых экземпляров произведения и продолжается до 30-годов XX столетия. Данному периоду присуще относительно скептическое отношение к рассматриваемой летописи. Во второй период

изучения «Истории Шахруха» происходят коренные изменения в отношении к книге, особенно в оценке её исторического и научного значения. Подчёркивается, что в книге содержатся уникальные сведения о местностях Средней Азии, где проживали таджики, об их роли в политической и военной жизни ханства» [8-А, с.62].

А.А. Семенов о научной ценности этого источника писал следующее: «Таърихи Шахрухи» имеет большое научное значение среди источников по истории Кокандского ханства» [62, 56]. П.П. Иванов подчеркивал, что «хотя автор сочинения и не претендует на исключительную редкость своего труда по сравнению с другими произведениями по истории Кокандского ханства, тем не менее, он предлагает более интересные и ценные сведения, нежели другие работы этого периода» [29, 17]. По мнению Е.Б. Бекмаханова же этот труд является важным источником изучения истории кокандских ханов, и содержит редкие сведения о набегах ханов Коканда на Большую орду и казахов берегов Сырдарьи в период правления кокандского хана в начале XIX века [72, 25].

Академик А. Мухторов в своих исследованиях по истории Истаравшана использовал сведения из этого труда, касающиеся завоевательных походов кокандского хана на территорию этого владения [47, 43-44]. Р.Н. Набиев использовал сведения и отдельные части сочинения в ходе исследования Ташкентского восстания 1847 года и некоторых событий первой половины XIX века в Кокандском ханстве. Р.Н. Набиев, излагая свои соображения о «Тухфат ат-таварих-и хани» Мулло Аваза Мухаммада, подчеркивал, что: «Автор «Тухфат ат-таварих-и хани» описывает процесс походов русских войск до Самарканда и Катта-Кургана, однако сведения автора «Таърихи Шахрухи» об этом событии более полны и точны, так как автор является непосредственным участником этих событий, в то время как Мулло Аваз Мухаммад приводит информацию со слов других лиц [9, 47].

В. Ромодин опубликовал сведения и отрывки из «Таърихи Шахрухи», касающиеся истории киргизов в XIX веке [61].

Известный источниковед Б. Ахмедов также в процессе изучения исторических источников по истории Средней Азии предоставил информацию о научной ценности, содержании и степени изученности «Таърихи Шахрухи» Мулло尼亚за Хуканди [3,128-129].

К третьей группе можно отнести научные исследования, осуществленные отечественными и зарубежными источниковедами в период независимости. Заметным является вклад таких исследователей как Ш. Вахидов [17;18;19;20;21;22;23], Ш. Махмудов[42], Т. Худойкулов [73], Б. Турсунов [67;68], З. Илхомов [56;57], Д. Абдукаримов [1;2] и других в исследование и изучение «Таърихи Шахрухи» Мулло Нияза Мухаммада Хуканди.

В 2014 году Ш. Вахидов опубликовал «Таърихи Шахрухи» Мулло Нияза Мухаммада Хуканди (известный также под названием «Ибратул-хавакин») с подробным введением и научными комментариями. Во введении изложены сведения о жизни и деятельности автора, истории исследования, рукописях, содержании труда, а также сведения о новой, ранее неизвестной рукописи этого сочинения. По утверждению ученого, он приобрел экземпляр этого рукописи в 2006 году по просьбе доктора исторических наук, профессора Зоира Чориева. Этот экземпляр рукописи до сих пор считается неисследованной рукописью «Таърихи Шахрухи», которая, возможно, написана самим автором. Сочинение переписано с середины рукописи. Первые 85 листов содержат различные записи, заметки, стихи и рассказы разных поэтов. Рукопись переписана каллиграфическим почерком насталик на бумаге русского завода (завод Успенская, № 7) черными чернилами. Некоторые строки и предложения записаны красными чернилами. На одной странице 19 строк. Размер текстового поля 16x11,5. Размер бумаги 22x17,5. Имеются пометки. Переплет выполнен из картона и обтянут черной глянцевой бумагой. Содержит всего 128 листов. С середины вырван один лист. Предисловие, приведенное в этой рукописи, не содержится в других рукописях или же литографированном издании. В этой же рукописи автором подчеркивается, что данное сочинение называется «Ибратул-

хавакин». Из сведений этой рукописи следует, что автор был жив до 1307 г. х. / 1889–1890 гг. [31,5].

Следует отметить, что профессором Ш. Вахидовом было введено в научный оборот, переведено и опубликовано более двадцати источников кокандского историографического круга. В своих научных исследованиях [17;18;19;20;21;22] ученый также приводит ценные сведения о «Таърихи Шахрухи» Мулло Нияза Мухаммада Хуканди.

В исследованиях Т. Худойкулова, посвященных политическому, экономическому, социальному и культурному положению Кокандского ханства, «подчёркнута значимость «Таърихи Шахрухи» Мулло Нияза Хуканди в историографии этого периода, а также приведены подробные сведения о рукописях и истории его изучения» [73, 114].

В «Очерках историографии государственности Узбекистана» представлена информация об источниках изучения истории Коканда, в том числе о «Таърихи Шахрухи» и его научной ценности. З. Илхомов в данной работе подчеркивает, что автор «Таърихи Шахрухи» всесторонне проанализировал положение ханства в период завоевания Кокандского ханства русскими войсками. Также отмечено, что в произведении относительно подробно отражены нарастание внутренних конфликтов, поражение войск ханства, усиление дворцовых интриг во времена правления Худояр-хана и Малла-хана [57, 132].

В исследовании доктора исторических наук Б. Турсунова по истории и источникам Кокандского ханства особо отмечается роль «Истории Шахруха» и подчеркивается, что информация в этом труде имеет важное научное значение при изучении легитимности правления династии Мин, событий, связанных с калмыко-джунгарами, и борьбы с ними [68, 24-25].

На втором этапе произошли фундаментальные изменения в изучении этого источника и его историко-научного значения. А.А. Семенов говорил о значении работы: «Этот источник имеет большое научное значение среди работ Кокандской историографии в изучении истории Кокандского ханства». П.П. Иванов считает, что «хотя автор работы не претендует на то, чтобы быть

первоисточником по сравнению с другими источниками Кокандской историографии, он отразил в нем интересную и увлекательную информацию по сравнению с другими работами этого периода». Е.Б. Бекмаханов подчеркивал, что это важный источник в изучении истории Кокандских ханов, поскольку он содержит редкие сведения о походах Кокандских ханов против большей части Сырдарьи и казахов на берегах Сырдарьи во время правления Олим-хана [3, 45-46].

В диссертационном исследовании Бустон Турсунова особо отмечается место «Таърихи Шахрухи» в историографии и источниковедении Кокандского ханства. Сведения данного труда имеют большое научное значение для исследования истории династии Мингов в ханстве, связанных с калмыками-джунгарами и противодействием им [68, 24-25].

Связь исследования с программами (проектами) и научными темами. Диссертационное исследование выполнено в рамках перспективного плана научно-исследовательских работ кафедры истории и религиоведения Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики, утвержденного под названием **«Историография истории и культуры таджикского народа с древнейших времен до современности»** на 2021-2025 годы.

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Цель и задачи исследования. Цель исследования заключается в определении содержания и сущности труда «Таърихи Шахрухи» Мулло Нияза Мухаммада Хуканди, установление жизни и деятельности автора, анализ политического, экономического, социального и культурного положения Кокандского ханства в XVIII–XIX веках, раскрытие роли таджиков в политической и военной жизни ханства, ознакомление с положением таджиконаселенных владений на территории Центральной Азии и прочее.

Следует отметить, «что созданные в этот период исторические источники, изучающие политическую, экономическую, социальную и культурную жизнь Кокандского ханства второй половины XVIII и первой половины XIX вв., могут

быть весьма полезными источниками для изучения истории таджикского народа. Например, использовались трактаты Худжамгулибека Балхи [7, 265], Мирзоолима Мушриффа [6], Худоёрхонзода [8], Ибрата [2], Мирзо Шамса Бухори [4, 39]. Среди дошедших до нас письменных источников большой интерес представляет труд Махмуда Хакима Сайфани ибн Дамулло Шоди Мухаммада Фаргани «Хуллас-аттаварих» [5]. Другим источником, содержащим размышления по истории Кокандского ханства [8-А, с.62].

В отношении научной ценности «Таърихи Шахрухи» Мулло Нияза Мухаммада Хуканди было осуществлено множество исследований, где внимание акцентировалось на различных аспектах сведений данного источника. В результате анализа сведений названного сочинения представляется очевидным, что «Таърихи Шахрухи» является одним из редчайших источников для изучения истории таджиков. При этом данный важный аспект труда до сих пор не был подробно исследован ни одним из ученых.

С учетом вышеизложенного, достижение поставленной цели в процессе научного исследования предполагает решение следующих задач:

- Исследование основных предпосылок становления кокандской историографической школы и роли в ней «Таърихи Шахрухи» Мулло Нияза Мухаммада Хуканди;

- Изучение жизни и деятельности автора сочинения Мулло Нияза Мухаммада Хуканди согласно сведениям «Таърихи Шахрухи»;

- Подвергнуть изучению степень разработанности труда Мулло Нияза Мухаммада в отечественном и зарубежном источниковедении, а также провести исследование существующих рукописей «Таърихи Шахрухи»;

- Проанализировать специфику процесса формирования и характерные особенности правления династии Минг в Кокандском ханстве;

- Рассмотреть политическое, военное, экономико-социальное положение Кокандского ханства в XVIII–XIX веках согласно информации «Таърихи Шахрухи» Мулло Нияза Мухаммада Хуканди;

– Изучить роль таджиков в политической и военной жизни ханства на основе сопоставления сведений труда «Таърихи Шахрухи» с другими источниками кокандского историографического круга и научными исследованиями;

– Исследовать положение таджиконаселенных владений Средней Азии, а именно Худжанда, Ура-Тюбе, верховьев Зеравшана, Гиссара, Куляба, Каратегина и Дарваза на основе сведений сочинения Мулло Нияза Мухаммада Хуканди.

Объект исследования – это всесторонний анализ сочинения «Таърихи Шахрухи» Мулло Нияза Хуканди и его роли в исследовании и изучении истории таджикского народа в XVIII–XIX веках.

Предмет исследования – отражение истории таджикского народа в XVIII–XIX веках в «Таърихи Шахрухи» Мулло Нияза Мухаммада Хуканди и, на этой основе, определение значимости и научной ценности указанного источника в историографическом круге Коканда.

Хронологические рамки исследования охватывают период с начала XVIII века до 70-х годов XIX века. Данный период является ключевым для изучения политической и социально-экономической жизни Кокандского ханства. Он насыщен историческими событиями, которые нашли подробное отражение в сочинении Мулло Нияза Хуканди.

Географические рамки исследования. «Таърихи Шахрухи» Мулло Нияза Мухаммада Хуканди, посвященное истории Кокандского ханства, в основном отражает исторические события на территории ханства, в частности Ферганской долины. Вместе с тем, в труде также описаны исторические события на территории Бухарского эмирата. Кроме того, сочинение включает события, происходившие на территории нынешних Южного Казахстана, Таджикистана, Кыргызстана, Восточного Туркестана и некоторых областей Ближнего Востока, в том числе Северного Афганистана и Кашмира.

Теоретическая и методологическая основы исследования. В процессе научного исследования были применены присущие историческому познанию методы, а именно историко-хронологический, сравнительно- исторический, историко-системный, а также методы анализа, критики и описания.

Эмпирическая база исследования. В ходе диссертации было использовано сочинение «Таърихи Шахрухи» Мулло Нияза Мухаммада Хуканди, а также его рукописи и издания. Как уже было отмечено, в научных центрах республик бывшего Советского Союза хранится 12 рукописей указанного труда, написанные на таджикском языке. В ходе исследования истории таджикского народа в XVIII–XIX вв. на основе сведений «Таърихи Шахрухи» Мулло Нияза Хуканди были использованы его рукописные экземпляры, хранящиеся в Душанбе и Ташкенте, а также литографированное издание, опубликованное Н.Н. Пантусовым, и научное издание Ш. Вахидова. Кроме того, для сопоставления хода исторических событий и комплексного изучения роли таджиков в политической и военной жизни среднеазиатских ханств были привлечены другие источники кокандского историографического круга, такие как «Мунтахаб-уттаворих» Мухаммада Хаким-хана, «Гораиби сипох» Таджири Худжанди, «Тарихи Туркистон» Мирзо Алим Махдума Ходжи, «Ансоб ус-салотин ва таворих ал-хавокин» Мирзо Алим Мушриф, «Тарихи Аликули амирлашкар» Мухаммада Юнуса Тоиба, «Тарихи Азизи» Мухаммада Азиза Маргилани, «Таърихи Фаргона» Ибрата.

Научная новизна исследования. В диссертационном исследовании впервые в качестве исторического источника использован труд Мулло Нияза Хуканди «История Шахруха». При этом в научный оборот введены новые факты и события из истории таджикского народа XVIII-XIX веков, а также раскрыта политическая ситуация в таджикских княжествах Центральной Азии, не упомянутых в других источниках;

- научная работа освещает приход к власти династии Мингов, особенности политической, экономической, социальной и культурной жизни Кокандского ханства, а также раскрывает роль таджиков в составе центральноазиатских ханств XVIII-XIX веков;

- исследуются факторы ведения междоусобных войн между центральноазиатскими ханствами, в частности между Кокандским ханством и Бухарским эмиратом, а также их влияние на судьбу таджиков;

- описано упразднение Кокандского ханства царской Россией, в событиях которого автор произведения принимал непосредственное участие, которое не отражено в других источниках этого периода. По этой причине рассматриваемая тема анализируется на основе данных из труда Мулло Нияза Мухаммада Хуканди.

Положения, выносимые на защиту:

– Произведение «История Шахруха» Муллы Нияза Мухаммада Коканди, также известная как «Ибрат-уль-хавакин», служит надежным, всеобъемлющим и энциклопедическим источником при изучении истории таджикского народа в XVIII-XIX веках. Это единственный и первый источник, который объективно и беспристрастно освещает насущные проблемы политической, социально-экономической, военной и культурной ситуации в центральноазиатских государствах с таджикским населением во время правления династии Минг;

– На основе тщательного анализа первоисточника было доказано, что таджики, и особенно горные народы (Каротегин, Дарвоз, Куляб, Гисар, верхний Зарафшан), сыграли важную и решающую роль в военно-политической и административной структуре Кокандского ханства. Автор работы, Мулло Нияз Мухаммад, сам являющийся предком таджиков-Каротегинов, последовательно и с гордостью использовал этноним «таджик» при описании событий, ясно демонстрируя вклад представителей таджикского народа (таких как Раджабкушбеги и другие) в сохранение и управление ханством;

– «История Шохрухов» – это не только политическая хроника, но и уникальный источник по исторической географии, этнографии и топонимии Центральной Азии. Работа содержит бесценную и подробную информацию о природной структуре, градостроительстве, торговых путях, таджикских владениях Худжанд, Ура-Тюбе (Истаравшан), верховьях Зарафшана, Гисара и Куляба, а также владениях Памира;

– «История Шахруха», как первоисточник, описывает процесс завоевания ханств Центральной Азии, особенно Кокандского ханства, армией царской России во второй половине XIX века. Мулла Нияз Мухаммад, как участник и

непосредственный свидетель этих сражений (включая осаду и взятие крепостей), упоминает детали, которые не встречаются в других историографических хрониках того времени.

Теоретическая и научно-практическая значимость исследования.

Настоящая диссертация обладает научно-теоретической и практической значимостью. Ее результаты и выводы могут быть использованы в качестве основного источника при проведении научно-исследовательских работ магистрантами, соискателями, аспирантами по истории среднеазиатских ханств в XVIII–XIX веках. Кроме того, материалы диссертации могут быть использованы при разработке и чтении спецкурсов и подготовке учебников и учебно-методических комплексов по дисциплинам «История таджикского народа», «История таджиков мира», «Источниковедение» в качестве основного источника.

Степень достоверности результатов (публикации по теме диссертации).

Представленные научные положения относительно содержания, интерпретации сведений, научная новизна, положения выносимые на защиту, а также заключения и рекомендации разработаны и обоснованы автором научной диссертации. Авторская позиция и ее выводы по изучаемой теме представлены на основе комплексного анализа источников кокандского историографического круга, в частности сочинения «Таърихи Шахрухи» Мулло Нияза Мухаммада Хуканди, а также работ ведущих историков и источниковедов.

Соответствие диссертации паспорту научной специальности (с пояснением и датой исследования). Диссертация соискателя Латифзода Насиба Мирзоякуб на тему «Таърихи Шахрухи» Мулло Нияза Хуканди – как исторический источник в изучении истории таджикского народа, на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 6.1.5. – Историография, источниковедение и методы исторических исследований, является завершённой научно-исследовательской работой и отвечает установленным требованиям ВАК при Президенте Республики Таджикистан, предъявляемым к диссертациям на соискание учёной степени.

Личный вклад соискателя ученой степени в исследование:

– диссертантом проведён анализ значительного объёма источниковедческого и историографического материала, позволивший сделать вывод о том, что сочинение «Таърихи Шахрухи» Мулло Нияза Хуканди является уникальным историческим источником для изучения истории таджикского народа в контексте истории Кокандского ханства XVIII–XIX вв.;

– личный вклад автора выразился в непосредственном участии в исследовании источников кокандского историографического круга, а также в представлении результатов работы с докладами на научных конференциях различного уровня;

– Представленные в диссертации научные положения и выводы разработаны автором самостоятельно после глубокого и всестороннего изучения источников и научной литературы по теме;

– сведения исторических источников всесторонне проанализированы и сопоставлены с данными других исторических источников указанного периода.

Апробация и внедрение результатов диссертации (изложение основных положений на конференциях, заседаниях, семинарах, при чтении лекций в учебных заведениях). По теме диссертации опубликовано 9 статей, в том числе 3 статьи в журналах, в рецензируемых журналах ВАК при Президенте Республики Таджикистан и ВАК при Министерстве образования и науки Российской Федерации, также соискатель выступала с подробными докладами на различных конференциях в рамках данной диссертации.

Структура и объем диссертации. Настоящая диссертация состоит из введения, трех глав и восьми разделов, заключения и списка литературы. Общий объем диссертации составляет 173 страницы компьютерного набора.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ ДИССЕРТАЦИИ

Во введении обоснована актуальность темы диссертационного исследования, определены степень ее разработанности, цель и задачи исследования, объект, предмет, методологические и теоретические основы, нормативная база, научная новизна, теоретическая и практическая значимость

диссертации, а также апробация результатов исследования, личный вклад соискателя, структура и объем диссертации.

Первая глава диссертации озаглавлена **«История создания произведения «Таърихи Шахрухи» Мулло Нияза Мухаммада Хуканди»** и посвящена рассмотрению содержания, сущности данного труда, а также изучению биографии и деятельности его автора.

«Таърихи Шахрухи» охватывает историю Кокандского ханства с начала XVIII века до начала 1870-х годов, что составляет практически весь период его существования. После вводного раздела приводится легенда Алтунбешика о происхождении династии Минг. Изложение история ханства начинается с восшествия на трон Шахрух-бия в 1709 году, чье имя, как основателя династии, и дало название сочинению. Последующие главы посвящены периоду правления правителей Коканда, которые часто сменяли друг друга. События периода правления наследников Шахруха описаны кратко. Подробное изложение исторических событий начинается с описания восстания Хаджибека, произошедшего в последние годы правления Нарбута-хана. Примечательно, что глава, посвящённая правлению Алим-хана, по объёму превышает все остальные части источника.

Периоду правления Умар-хана уделено меньше внимания, однако, здесь подробно рассмотрены военная и политическая история ханства и завоевание города Туркестан. Эта глава завершается описанием смерти Умар-хана.

Описание правления Мухаммадали-хана относительно краткое, тогда как события периода правления Шерали-хана изложены подробно в отдельной главе. Следующая глава посвящена первому периоду правления Худояр-хана. Здесь детально описана открытая борьба между кипчаками. Особенно ярко показана решающая битва при Билкилламе, а также отражен захват Ак-Мечети русскими войсками.

Глава о правлении Малла-хана состоит из двух повествований, освещающих нападение кокандцев на Хафтруд и их поход на Туркестан. В другом разделе произведения подробно изложены события 1862-1863 годов и очередной этап

борьбы Худояр-хана за власть с киргизами и кипчаками. В заключительной части приведен ряд стихотворных отрывков на персидском и тюркском языках, восхваляющих Худояр-хана и его семью в связи с событиями, происходившими в Коканде в 1866–1871 гг..

Во втором подразделе первой главы – **«Жизнь и деятельность автора «Таърихи Шахрухи»** подчеркивается, что для изучения жизни и деятельности автора произведения, прежде всего, основным источником выступают сведения из его труда –«Таърихи Шахрухи». Согласно представленным в нём сведениям, автор сочинения– Мулло Ниёз Хуканди родился в 1802/1803 году. По сведениям источника, дед Гарибдуст ясаул, дядя Худайкули баходур и братья погибли в сражениях. Все они находились на военной службе у кокандских ханов. Отец Мулло Ашур Мухаммад погиб в конце 1820 или начале 1821 года при осаде крепости Джизак в составе войска Умар-хана. Из сведений этого сочинения следует, что военная деятельность отца и дяди автора тесно связана с одной из выдающихся личностей того периода – Раджабкушбеги, который являлся выходцем из таджикского высокогорья. Особо подчёркивается, что Мулло Нияз Куканди, описывая деяния своего деда, прямо использовал этноним «таджик», тем самым идентифицируя себя как таджика [72, 23].

Вторая глава диссертации озаглавлена– **«Отражение политической жизни Кокандского ханства в XVIII - XIX веках в «Таърихи Шахрухи» Мулло Нияза Хуканди»**. В разделах данной главы исследуются вопросы правления Шахрух-хана и формирования Кокандского ханства, политического положения Кокандского ханства в XVIII веке, а также политического положения Кокандского ханства в XIX веке.

В первом разделе второй главы, названной **«Вопрос о правлении Шахрух-хана и формировании Кокандского ханства»**, отмечается , что изучение и анализ «Таърихи Шахрухи» Мулло尼亚за Хуканди показывают, что с целью защиты своего государства от нападения племен киргизов и кипчаков, кокандские ханы с самого начала своего утверждения власти боролись не только с правителями Ура-Тюбе и Худжанда и других владений, но и с отдельными

феодалами, группами и кочевыми племенами. Благодаря этим продолжительным войнам в конце XVIII в. им удалось создать относительно сильное государство. Основатель династии Минг Шахрух-бий сверг ходжей Ферганы в Чадаке и объединил все политические силы, в том числе «ходжагон», вокруг своего новообразованного правительства. В «Таърихи Шахрухи» Муллоияза Хуканди в главе «В изложении событий начала правления Шахрух-хана...» Автор, ссылаясь на источник, пишет о происхождении и рождении Шахрух-хана следующее: между Алтун-бишуком и Шахрух-ханом прошло 202 года, составляющих десять поколений предков. Шахрух-хан родился и вырос в этом краю, достигнув там зрелости. На челе его читалось величие, а в самом его облике был явлен признак доблести. Он постоянно упражнялся в охоте на диких зверей, а также в искусстве владения конём, оружием, стрелами и луком.

Некоторые сказания древних узбеков и старинных красноречивых людей гласят, что однажды по воле судьбы один падишах во время охоты оказался в этом краю. В то время Шахрух-хану было 18 лет. В пылу охоты он ранил льва ударом копья и сделал его своей добычей. Он представил эту добычу на обозрение падишаху и заслужил милость и честь благосклонного внимания от этого падишаха. Также падишах, наблюдая его пыл и доблесть, одарил его безмерным расположением и безграничной честью, и поручил ему правление этим краем .

Диссертант отмечает, что в «Таърихи Шахрухи» Муллоияза Хуканди история Кокандского ханства начинается с рассказа о том, как Шахрух-хан был избран основателем государства и как был основан Коканд. О том, что избрание Шахрух-бия основателем ханства являлось основной целью старейшин узбеков, дано следующее объяснение: «Мы надеемся, что, когда он утвердится на троне правления, вознаграждение и почет этих двоих возрастет и в этой общине присутствующие, во имя правления , высказались многими лестными и приятными словами, сказав, что сначала мы посадим Шахрух-хана на трон правления , а после этого выступим против ходжей.

Посчитав этот совет целесообразным, все узбекские аксакалы собрались в одном месте и возвели Шахрух-хана в ранг хана в Тургова. После этого они засватали одну из узбекских девушек за того ходжу, который был правителем Чадака, и приняли его в зятья.

Автор указывает, что в 1722 г. Шахрух-бий был убит в результате междоусобной вражды между эмирами. Его преемником стал сын Абдурахим-бий, который присоединил к Фергане владения Худжанд и Андижан. До этого периода Худжандом и Ура-Тюбе управлял эмир узбекского племени юз – Акбута-бий (1702–1734). Предки его правили в областях Худжанд и Ура-Тюбе. Его отец, Мухаммад Рахим оталик юз, также правил в этих владениях. Как было отмечено, Акбута-бий совместно с Худжандом управлял и Ура-Тюбе. Однако администрация Акбута-бия располагалась в крепости Худжанда и в крепостнице, известной как «Боғи ҳоким» («Сад правителя»), которая находится напротив, с восточной стороны крепости.

Во время правления Акбута-бия, вилаяты Худжанд и Ура-Тюбе были самоуправляющимися городами и не подчинялись Бухарскому эмирату. На должность вали (правителя) Худжанда и Ура-Тюбе Акбута-бий был в своё время назначен самим Убайдулло-ханом (1702-1711). В результате ослабления государства Аштарханидов, вилаяты Худжанд и Ура-Тюбе под предводительством Акбута-бия функционировали самостоятельно.

Диссертантом также отмечено, что из исторических источников того времени до наших дней дошли важные сведения об этом историческом периоде. В тех же источниках указывается, что первый удар калмыков приняли на себя таджики Каратегина и Дарваза, которые были разбиты, подчинились захватчикам и были вынуждены платить им налоги.

В результате нападения калмыков радикально изменилась не только политическая, но и этническая карта Средней Азии. Племена беженцев – каракалпаки, казахи и киргизы – расселились в бассейнах Зерафшана, Ферганы и Шаша (Ташкента).

Вследствие этого на территории Кокандского ханства, а также в городах и селах Ферганской долины, в том числе на территории современного северного Таджикистана – в городах Худжанд, Канибадам, Исфара, в поселках Кучкак, Шайдон, Нов, Махрам, Каракчикум, Ниязбек – возникли казахские кварталы .

Установлено, что казахами были основаны село Казнок в районе Джаббора Расулова и село Увак в Шахристанском районе, тогда как несколько сёл в Аштском районе были основаны племенами каракалпаков.

Диссертант отмечает, что во второй половине XVIII и начале XIX вв. таджики проживали на территории Бухарского эмирата, Кокандского и Хивинского ханств, в Афганистане, Иране, северо-западной части Китая, в России, а также в некоторых городах Индии.

По данному вопросу немецкий учёный и поэт Ж. Перти в 50-х годах XIX века писал следующее:

«Персы или таджики (они сами себя так называют) достаточно распространённый народ в Азии. Они поселились в горах Ирана до реки Инд, даже встречаются в Туране и западной части Верхней Азии. Они основали свои поселения в России и Сибири» [71, с.27].

Таким образом, в 1710 году в результате провозглашения Шахрух-бия правителем, лидерами племени Минг, династия Мингов свергла власть духовных лидеров (ходжей) Чадака, консолидировала власть в Фергане и основала в Центральной Азии новое государство, впоследствии названное Кокандским ханством. Тепакурган стал резиденцией Шахрух-бия. Однако территориальное объединение Ферганы с Кокандом было завершено только к началу XIX в.

Во втором разделе второй главы, который называется **«Политическое положение Кокандского ханства во второй половине XVIII века»**, автор указывает, что в истории Центральной Азии на территории Ферганской долины в начале XVIII века, воспользовавшись слабостью Бухарского ханства, возникло новое государство, которое впоследствии получило название Кокандское ханство.

Основателем новой государственности стал Шахрух-бий, представитель племени Минг, который путём государственного переворота (*табаддулот*)

захватил власть у ходжей Чадака, являвшихся одним из самых влиятельных суфийских семейств и духовных наставников населения Ферганы.

Фактически, Шахрух-бий заложил основу для создания независимого государства в Фергане со столицей в Коканде, и в XVIII веке узбекское племя Минг [54,7] утвердилось в качестве правящей династии в Кокандском ханстве.

Первым политическим центром новообразованного государства стала крепость Тепакурган. Согласно сведениям Мулло Нияза Мухаммада, автора книги «Таърихи Шахрухи», это событие датируется 1709-1710 гг. Первый хан, Шахрух-бий (1709/10–1722), вошёл на трон в построенной им самим Кокандской цитадели. В это время территория новообразованного правительства охватывала только центральную часть Ферганской долины.

«Ещё в начале правления Абулфайз-хана Аштархани определённой властью обладал Шахрух-бий, предводитель племени минг, который, ведя борьбу против местных феодалов, кочевых казахов и калмыков, в 1715 году основал независимое правительство в Хуканде.

Эрдона-бий, пришедший к власти во второй половине XVIII в. в Кокандском ханстве, воспользовавшись внутренним положением Бухарского ханства и войнами Мухаммад-Рахим-хана Мангита, укрепил свои позиции даже в окрестностях Ура-Тюбе»[27, с.340].

В третьем разделе второй главы **«Политическая жизнь Кокандского ханства в XIX веке»** исследователь подчёркивает, что начало XIX в. ознаменовалось усилением Кокандского ханства и расширением его границ. за счёт присоединения Ташкентской и Туркестанской областей, а также южных территорий современного Казахстана (известных в литературе того периода как Дашти-Кыпчак). Ключевые политические события начала XIX в. пришлись на периоды правления Алим-хана (1800-1810) и Умар-хана (1810-1822), которые характеризовались самостоятельным развитием.

Анализ источников показывает, что после смерти Норбута-бия в Кокандском ханстве обострилась борьба за трон. В этой борьбе победу одержали сторонники старшего сына Норбута-бия – Алимбека. Группы, препятствовавшие

приходу Алимбека к власти, были отстранены. По его приказу Ходжибек, брат Норбута-бия и один из главных претендентов на трон, был сослан со всей семьёй в северную часть ханства, на территорию Таласа (современный северный Кыргызстан). Алимбек пришёл к власти в 1800 году и правил до 1810 года. Правление Алим-хана имеет неоднозначную оценку в исторических источниках и научной литературе. Это объясняется тем, что именно в данный период были осуществлены различные социальные преобразования, а также масштабные политические и военные реформы.

Диссертант отмечает, что в результате военных реформ Алим-хан создал армию наемников, которая стала опорой в борьбе за централизованную власть, а также основой для создания крупного войска Кокандского ханства.

Если до начала XIX века Кокандское ханство не было крепким централизованным государством, то в период правления Алим-хана (1800–1810) по его инициативе была сформирована постоянно действующая армия, состоявшая в основном из таджиков горного Каратегина, Дарваза и других районов и владений [1, с. 25-33].

Автор диссертации, анализируя и сопоставляя сведения источников, отмечает, что Алим-хан завоевал большой авторитет и влияние среди горных таджиков и сформировал за счет молодежи этих владений две сильные военные группы. Один отряд состоял из 3700 каратегинских таджиков, а второй отряд – из 2200 солдат из числа молодежи Дарваза, Шугнана, Рушана и Бадахшана. То есть, основную группу армии Алим-хана составляли прежде всего каратегинцы. Другая её группа состояла из горцев различных территорий .

Он настолько полагался на горцев, что его личная охрана также была сформирована из представителей этого народа. «Этот факт свидетельствует о том, что Алим-хан больше доверял таджикам, нежели своим соплеменникам-тюрькам. Его армия состояла из пехоты, кавалерии и артиллерии и обеспечивалась за счет государственной казны»[55, с.622].

В своей первой инаятname (жалованной грамоте) в 1800 году Алим-хан представился как представитель неназванного хана. Позднее он действовал в качестве независимого правителя, обладающего титулами хана и эмира.

Таким образом, в период правления Умар-хана Кокандское ханство развивалось во всех сферах, и он принял титул «Амир-уль-муслимин» (Повелитель правоверных). Его имя упоминалось в хутбе пятничной молитвы, и он чеканил монеты со своим именем. В то же время ряду государственных деятелей были присвоены звания, титулы и чины, идентичные бухарской системе. Была создана упорядоченная административная система, и Кокандское ханство внешне приобрело облик организованного государства.

Столица государства стала известна как «Хуканди латиф» (Изящный Коканд). Исконное таджикское название этого города – «Хавоканд» (Манзил ветра/жилище ветра).

Из анализа «Таърихи Шахрухи» Муллонияза Хуканди диссертант приходит к выводу, что после смерти Умар-хана политическая жизнь Кокандского ханства прослеживается в период правления Мухаммадали-хана (1822–1842), Шерали-хана (1842–1845) и в первый период правления Худояр-хана (1845–1875).

После Умар-хана на ханский трон вступает его сын, Мухаммадали-хан, известный среди народа как Мадали-хан.

Диссертант отмечает, что Шерали-хан (1842–1845), придя к власти, в первую очередь занялся строительством оборонительной крепостной стены вокруг города Коканда, а затем разбил передовое войско, посланное Насруллой, в Каратепе. Осада Коканда была прекращена, когда Насрулла, узнав о нападении хивинского хана Аллакули-хана на Бухару, поспешно вернулся в свои владения. В 1842–1843 годах Худжанд добровольно присоединился к Коканду. Кокандские силы при содействии горожан также захватили Ташкент.

Таким образом, были восстановлены прежние границы Кокандского ханства были. Городские таджики и узбеки, в сотрудничестве с племенами кипчаков, сыграли ключевую роль в возведении Шерали-хана на трон и освобождении края от угнетателей мангитов.

В третьей главе диссертации, озаглавленной «Отражение экономической и социальной жизни Кокандского ханства в XVIII–XIX веках в «Таърихи Шахрухи» Мулло Нияза Хуканди», исследованы вопросы социально-экономического положения Кокандского ханства, природные условия и историко-географическое положение Ферганы, а также отражение этнического состава Кокандского ханства в «Таърихи Шахрухи» Мулло尼亚за Хуканди.

В первом разделе третьей главы – «Социально-экономическое положение Кокандского ханства» – диссертант подчеркивает, что на основе анализа и рассмотрения «Таърихи Шахрухи» Мулло尼亚за Хуканди стало ясно, что в этом произведении содержатся ценные сведения о социально-экономическом, этнографическом и идеологическом положении. С момента своего образования правители Кокандского ханства стремились постепенно укрепить его, расширяя свои территории за счёт новых земель и их подчинения.

Диссертант подчеркивает, что на этом историческом этапе в Среднюю Азию усилился приток племён узбекского происхождения, таких как мангиты, барласы, локайцы и другие. К началу XIX века кочевники составляли около 40% населения региона. Постепенный переход узбекоязычных племен к оседлому образу жизни привел к процессу совместного проживания таджиков и узбеков, а также к процессу ассимиляции или смешения таджиков, что считалось нежелательным и пагубным явлением для таджиков. Разрушительные войны между независимыми государствами Средней Азии привели к снижению социально-экономического уровня жизни населения этого края.

Автор диссертации также отмечает, что основные посевные культуры населения Кокандского ханства, как и Бухарского эмирата, состояли из пшеницы, хлопка, бахчевых культур, кормов для скота и т.д. При этом сельскохозяйственные орудия труда мало отличались от орудий раннего средневековья, что, тем не менее, расценивается как определённый прогресс в развитии сельского хозяйства.

В этот период распространенным видом землевладения являлся танхох (форма условного земельного пожалования), и владельцы танхохов также вносили

определенную сумму в государственную казну за счет сбора налогов. В дальнейшем, в мирное время, население Кокандского ханства полностью освоило искусство искусственного орошения и культивировало на землях этого государства следующие сельскохозяйственные культуры: пшеницу, ячмень, просо, кукурузу, горох, маш, фасоль, кунжут, лен, хлопок, люцерну; из овощей: дыню, арбуз, огурцы, тыкву; из фруктов: виноград, абрикосы, персики, яблоки, груши, айву, грецкие орехи, сливы, вишни, черешню; из корнеплодов: морковь, лук, свеклу и т.д. Закупка хлопка из Средней Азии, в частности из Коканда, царской Россией способствовала дальнейшему расширению хлопковых полей, а торговля хлопком даже была освобождена от таможенных пошлин.

Диссертант отмечает, что во время правления Умар-хана между Кокандом и Андижаном был построен новый город под названием Шахрихан, и большой канал длиной около 120 км от Карадарьи, южного притока реки Сырдарья, известный под названием Шахрихан-сай.

В этот период 77 гектаров засушливых земель были орошены и превращены в зеленые оазисы. Этот канал коренным образом изменил условия орошения восточной части Ферганы.

Вместе с тем, Умар-хан обладал хорошим поэтическим даром и создавал стихи под псевдонимом «Амир» на узбекском и таджикском языках, которые были собраны в тазкире «Маджма-аш-шуаро» (Собрание поэтов). При дворе Умар-хана собирались лучшие поэты, каллиграфы и художники.

Именно благодаря целенаправленной политике Умар-хана процветало просвещение, были основаны несколько школ, включая специальные школы для девочек. Супруга Умар-хана, знаменитая таджикская поэтесса Мохлар ойим (Нодира), принимала активное и плодотворное участие в культурной жизни ханства, выступая как покровительница и защитница науки, литературы и искусства.

Вследствие расширения границ Кокандское ханство стало граничить с Российской империей, караванные пути торговли пролегали через территории киргизских и казахских степей. Однако этот торговый путь не отличался

стабильностью, поскольку казахские и киргизские феодалы регулярно совершали нападения и грабежи на торговые караваны.

Несмотря на наличие этих угроз, Коканд и Россия проявляли взаимную заинтересованность в развитии регулярной торговли. В связи с этим в ходе дипломатических отношений безопасность торгового пути между государствами являлась одним из приоритетных вопросов.

С целью дальнейшей активизации торговых связей между Сибирским краем и Кокандом, начальник Сибирского пограничного округа генерал-лейтенант Г. Глазенап направил хану письмо и подарки через своих первых послов в составе трёх человек под руководством Н. Усова. Русские послы, сопровождаемые ташкентскими купцами – Назаром Мирзо и Бободжоновым, – выехали из Петропавловска в апреле 1816 года. В Ташкенте делегация была принята областным правителем и направлена в Коканд, где послы также были торжественно приняты Умар-ханом. В ответном письме, переданном через послов, Умар-хан подтвердил, что Коканд, подобно России, заинтересован в межгосударственной торговле и примет все необходимые меры для её развития.

В диссертации подчеркивается, что в период правления Мадали-хана дипломатические отношения между Кокандом и Российской империей достигли своего апогея, что способствовало развитию экономической жизни. Тем не менее, анализ научных источников показывает, что на пути установления экономических отношений между Кокандом и царской Россией возникали некоторые препятствия: «В 1822 году из Коканда в Россию были отправлены послы, но им по неизвестным причинам не разрешили проследовать в столицу России, и послы вернулись из Семипалатинска» [33, с.273].

Во втором разделе третьей главы диссертации **«Природные условия и историко-географическое положение Ферганы»** автор отмечает, что «Таърихи Шахрухи» Мулло尼亚за Хуканди является одним из произведений, которое, помимо статуса исторического источника, обладает также краеведческим и географическим характером, поскольку в нём приведена достоверная информация не только о политическом, экономическом, социально-культурном положении, но

и о природных условиях и историко-географическом положении Кокандского ханства, в том числе Ферганы. В этом сочинении даны точные сведения о природно-климатических условиях и географическом и пограничном положении Ферганы.

Эта информация позволяет сделать определенные выводы об экологии места проживания его населения и их связи с внешним миром, а также Осветить основные вопросы истории Кокандского ханства, нашедшие отражение в «Таърихи Шахрухи».

Диссертант подчеркивает, что Фергана [33, с.30] считалась одной из провинций Кокандского ханства. Со второй половины XVIII века представители династии Минг, объединив кишлаки вокруг города Коканд, основали новое государство – Кокандское ханство, которое существовало как независимое государство до начала XIX века.

В ходе анализа источников, было установлено, что в этот период Кокандское ханство превратилось в одно из крупнейших, могущественных и быстро развивающихся государств Средней Азии, и период расцвета Ферганы совпадает именно с образованием указанного ханства. Изучение «Таърихи Шахрухи» Муллонияза Хуканди показывает, что Фергана отличается от других провинций своим рельефом и разнообразными ландшафтами.

В то же время подчеркивается, что ферганцы, подобно арийским народ, издавна селились в районе Ферганской долины, изначально занимаясь скотоводством, а затем земледелием. Этот регион, как один из центров становления первых цивилизаций, был известен с глубокой древности, а в средние века превратился в один из основных центров науки и культуры таджикского народа, воспитав десятки и сотни гениев, оставивших яркий след в представлении этого региона. Об отнесении ферганцев к одному из предковых народов таджиков свидетельствуют исторические и географические источники.

Исходя из этого, Фергана с давних исторических времен считалась одним из основных таджиконаселенных регионов.

Так, в произведении анонимного автора «Худуд-ул-олам» (Границы мира) Фергана представлена как один из самых благоустроенных и великих районов с множеством благ и текущих вод. При этом там отмечено, что «там много рабов (барда) из тюрок», то есть тюрки там в основном находились в качестве рабов (слуг).

Средневековые географы Ибн Факих и Ибн Хаукаль в своих произведениях показали тюрок за пределами этого региона. Истахри в своём труде «Масаликуль-мамалик» (Пути царств) подчеркнул, что население этого региона является одним из лучших народов. А Закарийа Казвини, известный географ XIII века, в своем знаменитом труде «Осору-л-билад ва ахбору-л-ибад» (Памятники стран и известия о рабах [Бога]) сообщил о красоте облика жителей этого региона.

Автор диссертации отмечает, что в то же время эти ученые и другие средневековые историки давали сведения о внешности и характере тюрок, которые в этот период в основном находились в кочевом состоянии и были далеки от науки и просвещения. Население же Ферганы было совершенно отдалено от этих качеств и черт тюрок. У ферганцев были свои правители, которых называли «ихшид», что не имеет близости к тюркскому языку. Сама Фергана была построена, как и другие средневековые таджикские города.

В результате изучения научных источников выясняется, что приблизительно в середине XVIII века в Центральной Азии образовалось несколько феодальных государств-ханств и независимых вилайатов. Крупнейшими из них считались ханства Бухара, Коканд и Хива. Полунезависимыми владениями считались Ура-Тюбе, Гиссар, Куляб, Кубадиян, Ургут, Карши.

Диссертант отмечает, что в целом, благоприятные географические и природные факторы в Ферганской долине способствовали созданию комфортных условий для жизни человека. Равнинная в основном земля была очень благоприятна для орошения. Доступность границы, сухой и жаркий климат, наличие источников водозабора определили соответствующую очень интенсивную систему земледелия для того времени.

Это позволило, помимо зерновых, выращивать ряд субтропических и теплолюбивых культур, в результате чего развивались земледелие и шелководство. Различные районы долины отличались по степени благоприятных природных условий от других районов Кокандского ханства.

Исходя из этого, южная часть (вилаяты Коканд, Маргилан и Андижан) была наиболее подходящей для сельского хозяйства. Поскольку крестьянское хозяйство считалось экономической основой феодализма, на этой основе возникали города, и Фергана считалась центральной частью территории Кокандского ханства.

Первая крепость – резиденция будущих правителей Коканда была построена в окрестностях долины в начале XVIII века в русле двух рек, которые, «подобно двум морям, как два дракона, поглощали степь, смешиваясь с угрожающим звуком, подобным грому, и обнимали степь» [13, с.326].

Наличие ила в реке Сырдарья, об илистом дне которой упоминает автор «Таърихи Шахрухи», делало их особенно пригодными для орошения. Неслучайно в середине XIX века оттуда (точнее, от одного из её притоков — Кашкадарьи) был проведен Чиниабадский канал, который стал основным оросительным каналом для малых каналов.

Сырдарьинская и Кашкадарьинская степи и пустынная зона были полностью пригодны для зимовки скота, зимних и ранневесенних пастбищ. Например: лесные степи, предгорья и среднегорье для весны и начала лета; высокогорье – для лета; среднегорье – для осени; предгорья и лесные степи, пустынные и полупустынные районы с наступлением поздних осенних дождей — для поздней осени и т.д.

Таким образом, анализ исследуемого произведения показывает, что географическое положение Ферганы способствовало тому, что оседлым феодалам было крайне трудно разгромить кочевников в горах. В то же время ограниченные сведения «Таърихи Шахрухи» о природных условиях Ферганы имеют большое значение. На основе сведений «Таърихи Шахрухи», кокандских историографических трудов и других источников можно восстановить

историческую географию и экологию Ферганы, что поможет в объяснении ряда проблем истории таджикского народа.

В третьем разделе третьей главы диссертации – **«Отражение этнического состава Кокандского ханства в «Таърихи Шахрухи» Мулло Нияза Хуканди»**, автор отмечает, что предки таджиков издревле проживали на нынешней территории Таджикистана и других республик Центральной Азии, и считаются одним из древнейших народов Средней Азии.

В «Таърихи Шахрухи» Мулло尼亚за Хуканди содержит достоверную информацию об этническом составе Кокандского ханства. Согласно данным автора, таджики включены в этнический состав этого региона наряду с другими народами Кокандского ханства.

Как отмечает автор книги «Таърихи Шахрухи как исторический источник» «Этнический состав населения Кокандского ханства и соседних районов отличался. Оседлыми жителями Ферганы были сарты, таджики и узбеки, а кочевыми и полукочевыми – кипчаки, киргизы, тюрки, каракалпаки, джонбагиши и калмыки» [9, с.78].

Обращение к истории миграции кочевых народов в Центральную Азию показывает, что ещё в XVI веке на территорию таджиконаселённых провинций вошло государство узбеков-шейбанидов, которое избрало Бухару своей столицей. В этот период были образованы Бухарское и Хивинское ханства, а позднее, в XVIII веке, — Кокандское ханство. Во всех этих государствах правили ханы узбекских династий.

Таджики как этническая общность проживали в основном в Бухарском и Кокандском ханствах, что подтверждается сведениями анализируемого источника. В Кокандском ханстве таджики были расселены почти во всех его районах. Они составляли почти половину населения Шахрисабза и большинство населения Китаба, верховьев Чирчика и других мест.

Произведение не содержит точных сведений об общей этнической численности Кокандского ханства. Указано лишь, что население города Ура-Тюбе в начале XIX века составляло 12 тысяч человек. [9, с. 49]. На основе частого

упоминания отдельных групп в источнике и определения их роли в политической истории можно судить об их значительной численности. В Фергане это были сарты, кипчаки и киргизы, в Ташкентском вилайете и Кураме – сарты, кураминцы и казахи, в особенности племя санчкли.

В связи с отсутствием точных данных в первичном источнике, в научной диссертации было принято решение дополнить раздел сведениями, полученными в результате всеобщей переписи, проведённой царской Россией в 1897 году:

Население и этнический состав Ферганской области в городах в 1897 году.

Таблица 6.

Чуст	Ўш	лони	Андич он	Наманг он	Қўканд	Шаҳрҳо
13 785	34 157	36 490	47 627	62 017	81 354	<u>Микд.</u> <u>умумий</u>
257	8	35 645	45 366	52 890	20 907	<u>сартҳо</u>
376	5	-	4	6	54 673	<u>Ўзбекҳо</u>
12 718	107	3	51	691	2696	<u>тоҷикон</u>
-	989	98	950	1026	1542	<u>руско</u>
-	-	20	37	48	74	<u>киргизҳо</u>
-	-	33	4	10	73	<u>қашғарҳо</u>
421	32 432	4	5	6670	69	<u>туркҳо</u>
-	188	1	194	192	215	
-	45	-	49	46	61	<u>лахистоних</u>
-	-	2	7	-	36	<u>олмонихо</u>
-	-	-	2	2	439	<u>арманиҳо</u>
-	46	652	97	110	275	<u>лўлиҳо</u>
-	24	7	114	194	206	<u>яхудиҳо</u>
						<u>тоторҳо</u>

лони	8928	2308	300	236	4563	88	19	5	727	158	49	9	186	151
------	------	------	-----	-----	------	----	----	---	-----	-----	----	---	-----	-----

Вместе с тем, «горные районы как Бухарского, так и Кокандского ханств, были традиционным местом проживания таджиков. Вследствие нестабильной политической обстановки, вызванной частыми грабительскими и феодальными войнами во второй половине XVIII и первой половине XIX века, многие таджикские, а также узбекские семьи, были вынуждены покинуть свои дома и переселиться в другие регионы.

В частности, на территории Ферганы и других долин возникали новые посёлки и махалли с названиями, указывающими на прежнее место жительства переселенцев: Мастчой, Каратегин, Дахбеди и другие. В Самарканде появились махалли, под названием Хаваси, Зомини, Эмини, Худжанди и др.[30, с.291].

Исследователь напоминает, что «таджики проживали (и продолжают проживать) в центральной и восточной части Ферганской долины, в современных областях Узбекистана – Ферганская и Наманганская области, частично в Андижанской и Ташкентской областях Узбекистана, Баткенской и Ошской областях Кыргызстана, Южно-Казахстанской области Казахстана, а также в различных регионах Таджикистана» [67].

Мулло Нияз Хуканди, предоставляя сведения об антропологическом типе населения Кокандского ханства, отмечает, что кочевники имели узкие глаза или были косоглазыми [9, с.185, с. 205].

«Таким образом, кипчаки, как и другие кочевники, по своему физическому облику отличались от кавказского (европеоидного) населения, преимущественно оседлого, населения Ферганы, к которому принадлежал сам Ниязмухаммад. Это свидетельствовало об относительно яркой монголоидной специфике кочевников Кокандского ханства».

Факты, приведённые Мулло Ниязом Хуканди указывают на то, что среди оседлого населения Ферганы именно в XIX веке получило широкое распространение тюркско-таджикское двуязычие.

В источнике также содержатся интересные сведения об этнокультурных связях Ферганы с Джунгарией, Семиградьем, Восточным Туркестаном и Ближним Востоком. Например, в поэме Бобобека говорится, что после осады Коканда калмыками (1740 г.) он был взят в заложники и жил среди них в местности Кайнар, недалеко от Коканда, а в 1752-1753 гг. его покровители даже находились на Кокандском троне (с. 30-31).

1. Основные научные выводы диссертации

Произведение Мулло Нияза Хуканди «Таърихи Шахрухи» отражает исторические события Кокандского ханства в XVIII - XIX веках. Анализ сведений труда показывает, что он является уникальным источником для изучения истории ханства, в особенности политического, экономического, социального и культурного положения края в указанный период.

В связи с этим, изучение и исследование темы «Таърихи Шахрухи» Мулло Нияза Хуканди как источника изучения истории таджикского народа, в частности участия таджиков в политической, экономической, социальной и культурной жизни Кокандского ханства в период правления династии Минг и в эпоху Царской России, с привлечением анализа источниковых данных, письменных источников и архивных документов, приводят к следующим результатам:

1. Мулло Нияз Хуканди, создав этот труд в один из самых бурных периодов истории, предоставил достоверные сведения о создании нового государства в центральной части Ферганской долины под названием Кокандское ханство, что было связано с усилением политической раздробленности в Средней Азии.

2. В ходе исследования было установлено, что основатель вновь созданного государства – Кокандского ханства – Шахрух-бий, принадлежал к узбекскому племени Минг. Данное племя занимало заметное место в

политической жизни Ферганской долины. В период правления первых ханов: Шахрух-бий (1709-1722), Абдурахим-бий (1722-1734) и Абдукарим-бий (1734-1750) были заложены первые основы государственной структуры ханства. Середина XVIII века считается одним из наиболее сложных периодов в истории Кокандского ханства, поскольку в это время калмики вторглись на территорию Центральной Азии, захватив северные степные районы современных Кыргызстана и Казахстана.

3. Из сведений исследуемого труда следует, что в период становления Кокандского ханства ситуация в Фергане кардинально изменилась. Исторические источники свидетельствуют, что в результате внутренней борьбы в конце XVIII века власть в Ферганской долине перешла к ходжам, которые, однако, были свергнуты Шахрух-ханом в 1710 году. Вследствие этого переворота было основано Кокандское ханство. «С тех пор в Фергане и в одном из древнейших центров таджикского земледелия – Хуканде наблюдались элементы экономического подъёма, в результате чего Фергана быстро превратилась в один из самых экономически сильных районов Центральной Азии. В XVIII веке, по прошествии длительного времени, там особенно стремительно развивалось шелководство. Шахрух-бий построил город «Хуканд» на месте древнего средневекового села «Хуканд» и стал основателем династии кокандских ханов. Государственные функции Кокандского ханства были полностью определены в начале XIX века, когда в его состав вошли отдельные бекства Ферганы, а границы ханства продвинулись до Ташкента, Чимкента и Ура-Тюбе[26, с.160-170].

4. Анализ сведений произведения показывает, что географическое положение Ферганы способствовало тому, что оседлым феодалам было чрезвычайно трудно разгромить кочевников в горной местности. В то же время сведения «Таърихи Шахрухи» о природных условиях Ферганы имеют большое значение. На основе данных «Таърихи Шахрухи», а также кокандских историографических трудов и других источников, становится возможным детально восстановить историческую географию этого края в период существования Кокандского ханства.

5. Муллонияз Хуканди, наряду с другими летописцами своего времени, определил причины расцвета и прогресса Кокандского ханства на основе местного этнического состава и отмечает, что местное население составляли таджики, узбеки и полукочевые/кочевые племена Ферганской долины. В данный исторический период население Кокандского ханства, особенно население Ферганской долины и Ура-Тюбе, объединившись под руководством кокандского хана Абдукарим-бия и правителя Ура-Тюбе Фазил-бия, мужественно боролось за свободу Родины и одержало победу. Однако, в период правления Эрдона-бия (1750–1770) эти освободительные борьбы продолжались вплоть до разгрома калмыцкого государства. Со времени правления Норбута-бия (1770–1800) могущество новообразованного государства укрепились, и в результате его целенаправленной политики владения Ферганской долины объединились, а также развивалось сельское хозяйство, внутренняя и внешняя торговля, что привело к процветанию экономической жизни ханства.

6. Анализ сведений «Таърихи Шахрухи» Муллонияза Хуканди, которые подтверждаются другими источниками, свидетельствует о тесных и многоплановых связях между народами Ближнего Востока, Средней Азии, Казахстана и Восточного Туркестана. В этом отношении особую роль играл горный регион, поскольку развитие естественно-исторических связей способствовало преодолению политических барьеров между государствами.

7. Ценные сведения «Таърихи Шахрухи» Муллонияза Хуканди показывают, что разнообразный этнический состав этого региона был связан историческими узами и, несмотря на взаимные противоречия, внес значительный вклад в политическую, экономическую, социальную и культурную жизнь Кокандского ханства.

8. Муллонияз Хуканди, как историограф, в своем произведении наряду с другими народами, изучил роль и место таджиков в политической, социальной и культурной жизни Центральной Азии, в частности Кокандского ханства, что придаёт источнику непреходящую научную ценность в современную эпоху.

Помимо этого, его сочинение содержит подробные сведения об истории, языке, культуре и всемирно известной литературе таджиков.

9. Именно на основе анализа и изучения исторических событий Муллонияз Хуканди приводит сведения о периоде правления Алим-хана, отмечая, что в это время Кокандское владение трансформировалось в полноценное государственное образование – ханство, чьи границы вышли за пределы Ферганской долины и, в результате завоеваний включили территории до Худжанда, Ташкента и Туркестана. В 1805 году Коканд был преобразован Алим-ханом в ханство, и официально принят титул Кокандское ханство. Период правления Алим-хана, охватывающий 1800-1810 годы, является периодом экономических, социальных и военных реформ, что обеспечило укрепление Кокандского ханства и его дальнейшую территориальную экспансию.

10. Согласно сведениям Муллонияза Хуканди, период правления Умар-хана, который приходится на 1810-1822 годы, считается периодом расцвета Кокандского ханства, что также подтверждается другими научными и историческими источниками. В этот период реформы, начатые Алим-ханом, были реализованы. В результате дипломатической политики Умар-хана в обществе развивались социальные отношения, устранены религиозные и политические противоречия. Одновременно развивалась культура как в материальной, так и в духовной форме, культурная жизнь ханства претерпела коренные изменения, строились медресе, школы и мечети. Действовал Кокандский литературный кружок, характерной особенностью которого стало создание поэзии на двух языках. Умар-хан, обладавший поэтическим даром, писал свои стихи под псевдонимом Амири. При его дворе регулярно организовывались литературные собрания, а его супруга Мохларойим также была известной поэтессой своего времени и писала стихи под двумя поэтическими псевдонимами: на узбекском языке под псевдонимом Нодирабегим, а на таджикском языке – Комила и Макнуна. В истории Кокандского ханства период правления Умар-хана упоминается в источниках под названием «Золотой век», поскольку государство развивалось во всех отношениях, и его границы расширялись.

11. Данное произведение обладает уникальным научно-литературным и культурным материалом и считается ценным историческим источником для исследования политической, социальной и культурной мысли Кокандского ханства во второй половине XVIII и первой половине XIX века. Точка зрения и историческое видение Мулло尼亚за Хуканди в этой книге относительно состоянии политической, экономической, социальной и культурной жизни Кокандского ханства, где он сам был одной из выдающихся фигур, выражены реалистично и беспристрастно. Исходя из этого, Мулло尼亚з Хуканди со своим драгоценным произведением выступает как воплощение исторической истины народов ханства, в том числе таджикского народа. В исследуемом произведении изучен ряд важных историографических проблем и предоставлен редкий материал по истории таджикского народа во второй половине XVIII и первой половине XIX века.

12. Отражение передовых явлений политической мысли начала XIX века в виде восстаний и народных движений, а также важного этапа истории таджикского народа, который свидетельствует о самосознании и самопознании, пропаганде свободы и, в особенности, национальной независимости, считается одним из основных стержневых особенностей данного произведения. Исходя из этого, Мулло尼亚з Хуканди смог представить подробные сведения о народных восстаниях этого периода, поскольку сам считался активным участником этого передового социально-политического явления.

13. В контексте исследуемой проблематики, в частности, анализа взглядов Мулло尼亚за Хуканди на политику Мухаммадали-хана (1822–1842), следует отметить, что данный период характеризовался высокой нестабильностью. На начальном этапе своего правления хан осуществил территориальную экспансию, расширив территорию государства за счет земель киргизов и казахов. Эта политика Мухаммадали-хана привела к разрыву международных отношений и возникновению противоречий между Кокандским ханством и Китайской и Российской империями. В результате между Китаем и Кокандом произошли военные столкновения, которые завершились выгодным для

Коканда договором. В итоге торговые налоги с территории Восточного Туркестана стали поступать в казну Кокандского ханства. Из-за нежелания Российской империи допустить подчинения, казахских племён Коканду, были разрушены крепости и военные укрепления Кокандского ханства, построенные на границе двух государств. Несмотря на осложнение дипломатических отношений между двумя государствами в определенное время, впоследствии проблемы были решены дипломатическим путем. В результате развития дипломатических отношений только в период правления Мухаммадали-хана около десяти раз дипломатические представители совершили поездки в Российскую империю. Однако в последний период правления Мухаммадали-хана дипломатические отношения Кокандского ханства с Бухарским эмиратом ухудшились, что привело к военным действиям, в которых Кокандское ханство потерпело поражение, а Мухаммадали-хан был казнен вместе со своей семьей. Жестокая политика эмира Бухары Насруллы, известного как «эмир-мясник», вызвало недовольство населения Кокандского ханства, что в дальнейшем стало причиной восстания и восстановления свободы.

14. Как известно, Кокандское ханство как государственное образование функционировало в течение более 150 лет : с 1709 по 1876 гг.. В диссертации был исследован период его существования с второй половины XVIII века до середины XIX века, то есть столетний период правления Абдулкарим-бия, Ирдо-бия, Норбута-бия, Алим-хана, Умар-хана, Мадали-хана и Худояр-хана.

15. Стало известно, что период существования Кокандского ханства был одним из важных периодов в истории таджикского народа, характеризующимся развитием различных областей общественной жизни. В указанный период территория Кокандского ханства значительно расширилась, выйдя за пределы Ферганской долины и включив в свой состав значительную часть Мавераннахр и Казахской степи. Это привело к обострению его внешнеполитических интересов с Бухарским эмиратом, Цинской (Китайской) и Российской империями. Если в борьбе с Цинской империей (Китаем) Коканду удалось разрешить военный конфликт дипломатическим путем в свою пользу, то в соперничестве с Бухарским

эмиратом и, особенно, с Российской империей, Коканд не только потерпел поражение, но и был уничтожен как независимое государственное образование с карты мира того периода.

16. На протяжении всего периода существования Кокандского ханства таджики Ферганской долины, Худжанда, Ура-Тюбе и жители регионов Дарваза и Каратегина принимали активное участие в его политической жизни. Их ключевая роль проявлялась с момента основания ханства и сохранялась вплоть до прихода к власти кипчаков и киргизов, а также в последующие периоды правления Худояр-хана и Малла-хана. В частности, во времена правления Норбута-бия и Алим-хана, который создал регулярную армию ханства, основу этого войска составляли горные таджики – выходцы из Дарваза и Каратегина. Видные представители таджикской элиты, такие как Раджаб кушбеги, Шоди мингбаши и Лашкар беглербеги, ключевые государственные и военные посты, являясь наиболее значимыми военно-политическими деятелями своего времени.

17. Несмотря на обширные исследования по вопросам политического, экономического, социального и культурного положения истории таджикского народа во второй половине XVIII и первой половине XIX века, некоторые её страницы до сих пор остаются неясными и вызывают научные дискуссии.

18. Как показывают результаты исследования, в исследуемом сочинении отражена политическая, экономическая, социальная и культурная жизнь Кокандского ханства во второй половине XVIII и первой половине XIX века. На основании анализа автор приходит к выводу, что его положение ханства было достаточно сложным, сопровождалось периодами подъема и кризиса, что в итоге привело к трансформации Коканда из небольшого владения Центральной Азии в крупнейшее государственное образование региона. В составе этого государства этнические таджики, наряду с другими народами, принимали деятельное участие в его социальной, политической, экономической и культурной жизни.

19. Посредством анализа и исследования данного сочинения была получена достоверная информация о знаниях, которыми обладал Муллонияз Хуканди и которые были тщательно зафиксированы им. Муллонияз Хуканди в

процессе написания своего произведения смог реалистично осветить важнейшие события определенного исторического периода и проанализировать социокультурные изменения в жизни народов Кокандского ханства, в том числе таджиков. Сведения, представленные Мулло尼亚зом Хуканди в «Таърихи Шахрухи», являются ценным историческим источником для изучения феномена Кокандского ханства, в частности, жизни таджикского народа во второй половине XVIII и первой половине XIX века.

20. Изучая и исследуя эту книгу, мы близко познакомились с Мулло尼亚зом из Коканди и его знаниями со всех сторон, а также осознали важность и научную и историческую ценность его работы. Мулло尼亚з подошел к написанию своей историографии очень серьезно и ответственно. Он очень умело и точно описал произошедшие события и происшествия, и ни один аспект этих событий и происшествий не ускользнул от его внимания. Другими словами, можно сказать, что его работа является хорошим источником и ресурсом для изучения политической, экономической и культурной жизни тех лет. Информация, представленная в работе Мулло尼亚за из Коканди «История шохрухов», очень ценна и служит историческим источником для понимания феномена Хокандского ханства, включая жизнь таджикского народа в XVIII-XIX веках.

Таким образом, «несмотря на наличие некоторых недостатков и недоработок, «История Шахруха» Мулло Нияза Мухаммада Хоканди считается одним из важнейших исторических источников в области историографии XIX века и имеет большое научное значение для изучения политических, экономических, социальных и культурных процессов в Кокандском ханстве. Изучение этого источника также важно, поскольку он отражает крайне редкую историческую информацию о положении дел в таджикско-населенных районах Центральной Азии и роли таджиков в политической и военной жизни ханства.

Вклад дореволюционных российских, советских и современных исследователей в изучение «Истории Шахруха» Мулло Нияза Мухаммада Хоканди весьма значителен, и исследователи продолжают изучать различные аспекты этого источника и по сей день»[1-А, с.26].

2. Рекомендации по практическому использованию результатов

С целью всестороннего изучения и исследования темы «Таърихи Шахрухи» Мулло Нияза Хуканди – как исторического источника в изучении истории таджикского народа» целесообразно принять во внимание следующие научные и практические рекомендации:

1. Анализ и исследование данной темы приводит к выводу, что таджики, как оседлый этнос, населяли большую часть Центральной Азии, включая Кокандское ханство, и внесли существенный вклад в его политическую, экономическую, социальную и культурную жизнь.

2. Изучение исторического прошлого позволяет извлечь уроки и принимать меры для предотвращения тех исторических ошибок и потрясений, которые пережил таджикский народ на протяжении веков

3. Несмотря на значительный объём исследований исторических трудов о Кокандском ханстве, в современную эпоху сохраняется актуальность и необходимость корректного, непредвзятого изучения этих вопросов..

4. Хотя труды об истории Кокандского ханства обладают разнообразным содержанием, некоторые их страницы до сих пор остаются неясными и спорными, что требует дальнейшего источниковедческого анализа.

5. Опубликованные статьи, очерки и труды исследователей о ханстве недостаточно изучены. В связи с этим, выявленные в последние годы неизвестные труды о Кокандском ханстве должны быть подвергнуты углубленному изучению научным сообществом.

6. Преподавание труда «Таърихи Шахрухи» в качестве исторического источника в рамках программы источниковедения для студентов исторических факультетов является целесообразным и высоко полезным для их профессиональной подготовки.

7. Публикация сведений Мулло Нияза Хуканди по данной теме в форме хрестоматии будет иметь высокую практическую ценность для научных работников и студентов.

8. Изучение и публикация материалов архивов Душанбе и Ташкента, относящихся к «Таърихи Шахрухи» Мулло Нияза Хуканди, принесёт значительную пользу для углублённого изучения истории страны.

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ И ВЫВОДЫ ДИССЕРТАЦИИ ОТРАЖЕНЫ В СЛЕДУЮЩИХ ПУБЛИКАЦИЯХ АВТОРА:

1. Статьи в рецензируемых журналах ВАК при Президенте Республики Таджикистан:

[1-М] Латифова, Н.М. Аз таърихи омӯзиши «Таърихи Шахрухӣ» - и Мулло Ниёз Муҳаммад Хукандӣ (Из истории изучения «Таърихи Шахрухи» Мулло Нияза Мухаммада Хуканди) [Текст] Латифова Н.М. // Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики, серия гуманитарных наук. – Худжанд: Дабир, 2024.-№4(101) .- С.22-29.- ISSN: 2413-2004.

[2-М] Латифова, Н.М. «Таърихи Шахрухӣ»-и Муллониёзи Қўқандӣ ҳамчун маъхази арзишманд дар омӯзиши таърихи халқи тоҷик («Таърихи Шахрухи» Мулло Нияза Хуканди как ценный источник в изучении истории таджикского народа) [Текст] /Латифова Н.М. // Вестник Таджикского педагогического университета имени Садриддина Айни –Душанбе, 2025. -№ 1 (114).-С.293-300.- ISSN 2219-5408.

[3-М] Латифова, Н.М. Заминаҳои иқисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии ташаккулли таърихшиносии дар ҳониғарии Қўқанд (Экономические, социальные и культурные основы становления историографии в Кокандском ханстве) [Текст] / Латифова Н.М. // Известия Худжандского государственного университета имени академика Б. Гафурова, серия гуманитарных наук. – Худжанд, № 1 (82) • 2025.- С.59-63. ISSN 2077- 4990.УДК 9 (53)

2. Статьи, опубликованные в других изданиях:

[4-М] Латифова, Н.М. Ҳаёт ва фаёлияти муаллифи «Таърихи Шахруҳӣ Мулло Ниёз Муҳаммад Хукандӣ (Жизнь и деятельность автора «Таърихи Шахруҳӣ» Мулло Нияза Муҳаммада Хуканди) [Текст] / Латифова Н.М. // Материалы международной научной конференции “Проблемы науки и техники в интерпретации исследователей” (“ilm-fan muammolari adqiqotchilar talqinida” mavzusidagi xalqaro ilmiy konferensiya materiallari to’plami), 25.05.2024, Проблемы социально-гуманитарных наук (Ijtimoiy-gumanitar fanlarning uammolari), Худжанд, Фергана, 2024. - С. – 415-419. (в соавторстве)

[5-М] Латифова, Н.М. Саҳифаҳо аз таърихи навиштани асари Мулло Ниёз Муҳаммад Хукандӣ - «Таърихи Шахруҳӣ» (Страницы из истории написания произведения Мулло Нияза Муҳаммада Хуканди - «Таърихи Шахруҳӣ») [Текст] / Латифова Н.М. // Материалы республиканской научно-теоретической конференции, посвященной 100-летию ТАССР, – Худжанд: «Дабир», 2025. - С. – 208-218.

[6-М] Латифова, Н.М. Шӯриши солҳои 1873-1876 ва барҳам дода шудани хониғарии Қўқанд» (Восстание 1873-1876 годов и упразднение Кокандского ханства») [Текст] / Латифова Н.М. // Материалы республиканской научно-теоретической конференции, посвященной 100-летию ТАССР, – Худжанд: «Дабир», 2025. - С. – 218.

[7-М] Латифова, Н.М. Ҳаёт ва фаёлияти муаллифи «Таърихи Шахруҳӣ» (Жизнь и деятельность автора «Таърихи Шахруҳӣ») [Текст] / Латифова Н.М. // Материалы научно-практической конференции профессорско-преподавательского состава и молодых исследователей на тему «Устойчивое развитие в сферах экономики, социальная стабильность, экологический баланс и повышение уровня благосостояния народа Таджикистана», посвященной реализации «Стратегии развития «Зеленой» экономики в Республике Таджикистан на 2023-2037 годы» и Дню таджикской науки (23 апреля 2025 г.) - Худжанд: Дабир, 2025. - С. – 311-320.

[8-М] Латинова, Н.М. Исследование северных районов Таджикистана в исторических источниках [Матн] / Латинова Н.М. // Сборник научных статей по итогам работы Межвузовского международного конгресса «Высшая школа: научные исследования» в 2025 год. (г. Москва, 26.06.2025 г.).— Москва: Издательство Инфинити, 2025. Стр.59-64., DOI 10.34660/conf.2025.84.88.073 (в соавторстве).

[9-М] Латинова, Н.М. RESEARCH ON THE HISTORY OF TAJIK PEOPLE IN HISTORICAL SOURCES (ИССЛЕДОВАНИЕ ИСТОРИИ ТАДЖИКСКОГО НАРОДА В ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКАХ)// Материалы XXXVII международной научно практической Конференции Фундаментальная наука и технологии - перспективные разработки 29-30 сентября 2025 г. Bengaluru,India.C-31-35. ББК 72. ISBN: 9781326075477

РУЙХАТИ САРЧАШМАҲО ВА АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Абдукаримов Ҷ. Маълумоти “Мунтахаб ут-таворих” доир ба воқеаҳои сиёсии нимаи аввали асри XIX ва баъзе ашхоси маъруфи хониғарии Хуқанд/ Ҷ. Абдукаримов//Аҳбори ДДҲБСТ (Силсилаи илмҳои гуманитарӣ).— Хуҷанд, 2017.— № 3 (72).— с. 25-33.
2. Абдукаримов Д.ж. Отражение истории Ура-тюбе и Худжанда в “Мунтахаб ат-таварих” Мухаммада Хакимхана.- Худжанд: Нури маърифат, 2020.- 208 с.
3. Аҳмедов Б. Историко – географическая литература Средней Азии XVI – XVIII вв. / Б. Аҳмедов. – Ташкент: Фан, 1985. – 262 с.
4. Бартольд, В. В. Таджики. Исторический очерк. – Таджикистан: Сборник статей с картой. Под редакцией члена общества Н. Л. Корженевского. Общество для изучения Таджикистана и иранских народностей за его пределами/ В.Бартольд. – Ташкент, 1925. – С. 93-112.
5. Бартольд, В.В. Туземец о русском завоевании / Сочинение. Т. 2. Ч.2. - Москва: Наука, 1964. — С. 333-349.

6. Бартольд, В.В. Извлечение из Та'рих-и Шахрухи / Сочинение. Т. II. 4.2. - Москва: Наука, 1964. - С. 351.
7. Бартольд, В.В. Иран: исторический обзор / Сочинение. Т. I. — Москва: Наука, 1971. - С.308.
8. Бейсембиев, Т.К. Духовенство в политической жизни Кокандского ханства в XVIII-XIX вв./ Т.К. Бейсембиев. — М., 1985.— 108 с.
9. Бейсембиев, Т.К. Тарих-и Шохрухи- как исторический источник/ Т.К. Бейсембиев.— Алма-Ата, 1987.— 200с.
- 10.Бейсембиев, Т.К. Ферганские номады в Кокандском ханстве и их историография/ Т.К. Бейсембиев.— Алма-Ата, 1989.— 180 с.
- 11.Бейсембиев, Т.К. Кокандская историография: Исследования по источниковедению Средней Азии XVIII-XIX веков/ Т.К. Бейсембиев.— Алматы, 2009.— 1263 с.
- 12.Бекмаханов Р.К. К истории взаимоотношений казахов со среднеазиатскими ханствами // Большевик Казахстана. 1947. № 5. - С. 5.
- 13.Бороздин, С.С. Политика российских властей в отношении мусульманского населения Туркестана и Бухары. Дисс. канд.ист.наук./С.С. Бороздин. — Екатеринбург, 2012. - 178 с.
- 14.Валидов А.З. Некоторые данные по истории Ферганы столетия // ПТКЛА. Год двадцатый. 1916. Вып.2. — С.84-85,111.
- 15.Веселовский Н. Рец. Краткая история Кокандского ханства. Составил В. Наливкин. Казань, 1886, VI+215 с. / / ЗВОРАО. - СПб., 1886. Т.I. Вып. П1. - С.227- 228.
- 16.Веселовский Н. Новые материалы для истории Кокандского ханства // Журнал Министерства народного просвещения. - СПб., 1886. Ноябрь. 4.248. - С.175-176.
- 17.Вохидов Ш., Холикова Р. Марказий Осиёда давлат бошқарув тарихидан/ Ш. Вохидов, Р. Холикова.— Тошкент, 2006.— 72с. (на узбекском языке).
- 18.Вохидов Ш. История Кокандского ханства (история ханства в источниках)/ Ш. Вохидов.— Тошкент, 2012.— 1770 с.

19. Вохидов Ш. Историческая наука в Кокандском ханстве/ Ш. Вохидов.— Ташкент, 2007.— 58с.
20. Вохидов Ш. Қўқон хонлигида тарихнавислик (генезиси, функциялари, намояндалари, асарлари). — Историческая наука в Кокандском ханстве (генезис, функции, представители, произведения) / Ш. Вохидов. — Тошкент: Akademnashr, 2010. — 317 б.
21. Вохидов Ш. (Рец.) Бейсембиев Т. К. Тарих-и шахрухи - как исторический источник. - Алма-Ата, 1987 // ОНУ, 1988. №1. - С. 43.
22. Вохидов, Ш. Кукон хонлигида тарихнависликнинг ривожи. XIX аср - XX асрнинг бошлари. - Развитие историографии в Кокандском ханстве в XIX — начале XX в. / Ш. Вохидов. - Дис. доктора ист. наук. — Тошкент, 1998. — 315 с.
23. Вахидов, Ш. О медитарности кокандской историографии. Казахи и Кокандское ханство/ Ш. Вахидов// International Journal of Central Asian Studies. Ed. Choi Han-Woo. — Vol. 6.— 2001.— 48-55.
24. Гафуров, Б.Г. История таджикского народа в кратком изложении/Б.Г. Гафуров. — М.: Государственное издательство Политической литературы, 1955. — 544 с.
25. Гафуров, Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. /Б.Г. Гафуров. — М.: Наука, 1972. — 664 с.
26. Гафуров Б., Прохоров, Н. Тоҷикон ва талошҳои таърихӣ онҳо барои озодии ватан. (Очеркҳо аз таърихи тоҷикон ва Тоҷикистон)/Б. Гафуров, Н. Прохоров. — Душанбе, «Адиб», 2012. - 256 саҳ.
27. Гафуров, Б. Таърихи мухтасари халқи тоҷик./Б. Гафуров. — Чилди 2. Нашриёти давлатии Тоҷикистон:- Сталинобод 1947. - 389 саҳ.
28. Иванов, П.П. Казахи и Кокандское ханство: (К истории их взаимоотношений в начале XIX в.) //Зап. ИВ АН СССР. М.-Л., 1939.- Т. VII.-С. 93-127.
29. Иванов, П. П. Очерки по истории Средней Азии. XVI- сер. XIX в. / П. П. Иванов — М., Изд. вост. лит., 1958.— 247 С.

- 30.История таджикского народа. Том IV. Позднее средневековье и новое время. (XVI в. – 1917 г.). / Под общей редакцией академика Р.М. Масова. – Душанбе, 2010. – 1123с.
- 31.Исхокхон Жунайдуллохожа угли Ибрат. Фаргона тарихи. (История Ферганы)/ Исхокхон Жунайдуллохожа угли Ибрат.– Тошкент, 1991.– 335с.
- 32.Ишанханов, С. Х. Каталог монет Коканда XVIII-XIX вв./С.Х. Ишанханов. - Ташкент, 1976. 40 с.
- 33.Ишкувватов, В.Т. Кокандо-Российское дипломатическое отношения в историографии II половине XIX века. – С.30.
- 34.Зимин Л. Первые шаги Алимхана на государственном поприще// Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии.– (1 апреля 1913- 11 декабря 1913).– Год 17.– Вып.1/ Зимин Л.– Ташкент, 1913.– 108 с.
- 35.Кисляков Н.А. Очерки по истории Каратегина: К истории Таджикистана. — Сталинибад-Ленинград, 1941. - С. 88, 90-91.
- 36.Кутлуков, М. Взаимоотношения Цинского Китая с Кокандским ханством. /М. Кутликов // Китай и соседи в новое и новейшее время. – М.: Наука, 1982. – С. 203-216.
- 37.Қаюмов, А. П. Қўқон адабий мухити. XVIII-XIX асрлар/ А. Қаюмов.– Тошкент: Ўзфанакаднашр, 1961.– 361 с.
- 38.Лунин, Б. В. Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении./Б.В. Лунин. – Ташкент, 1965.- 408 с.
- 39.Лунин, Б. В.. Жизнь и деятельность академика В. В. Бартольда: Средняя Азия в отечественном востоковедении. /Б.В. Лунин.–Ташкент, 1981.- 223 с.
- 40.Малисткий Н. Несколько страниц из истории Ташкента за последнее столетие // ПТКЛА. Год третий. 1898. - С. 160-164,176.
- 41.Масальский, В. И. Туркестанский край//Россия: Полное географическое описание нашего отечества.Т.XIX.СПб., 1913.-С. 31.

- 42.Махмудов Ш. Кукон хонлигининг маъмурий бошқарув тизими (1709-1776 йй.). – Административное управление Кокандского ханства / Ш. Махмудов. – Дисс... на соискание уч. степени канд. ист.наук. - Ташкент, 2008. – 167 с.
- 43.Миклухо-Маклай Н.Д. Описание таджикских и персидских рукописей Института востоковедения АН СССР/ Н.Д. Миклухо-Маклай.– М., Л., 1955.– 106 с.
- 44.Мулло Нияз Мухаммад. Таърихи Шохрухи. (Шохруховая история). Подгот. текста Пантусова/ Мулло Нияз Мухаммад.– Казань, 1885.– 332 с.
- 45.Мухаммаджонов Д.Р. ва Нейматов Т. Бухоро ва Хеванинг Россия билан муносабатлари тарихига дойр баъзи манбалар. — Тошкент, 1957. - С.214.
- 46.Мухтаров, А. Дильшод и ее место в истории общественной мысли Таджикского народа в XIX - начале XX вв. [Текст] / А. Мухтаров ; Отв. ред.- чл.-кор. АН Тадж. ССР И. С. Брагинский ; АН ТаджССР. Ин-т истории им. Ахмада Дониша. - Душанбе : Дониш, 1969. - 372 с.
- 47.Мухтаров, А. Очерк истории Ура-Тюбинского владения в XIX в.А. Мухтаров.– Душанбе, 1964.- 200 с.
- 48.Мухторов, А.М. Хокимони Уротеппа/ А.М. Мухторов.– Душанбе, 1995.– 80 с.
- 49.Мухторов, А. История Ура - Тюбе (конец XV - начало XX вв.). А. Мухторов.– М., 1998.- 278 с.
- 50.Набиев, Р. Н. Из истории Кокандского ханства: (Феодальное хозяйство Худоярхана)/Р.Н. Набиев. – Ташкент, 1973.- 388 с.
- 51.Набиев Р. Н. Историография Узбекистана (I пол. XIX в.)// Очерки истории и исторической науки в СССР.– Т. I./ Р.Н. Набиев.– М., 1955.– С. 645-646.
- 52.Набиев, Р. Н. Ташкентское восстание 1847 г. и его социально-экономические предпосылки./Р.Н. Набиев .– Ташкент, 1966.- 80 с.
- 53.Наливкин, В. П. Краткая история Кокандского ханства./В.П. Наливкин.– Казань, 1886. – 216 с.
- 54.Нийаз-Мухаммад Хуканди. Тарихи Шахрухи. Рук. ЛОИВАН СССР, С 468.,

л. 326.

55. Неъматов, Н.Н., Нурмухаммади Амиршоҳй, Мирбобоев А.К., Пирумшоев Х. Таърихи халқи тоҷик. Китоби дуввум. Муъҷизаи классики тоҷикон. /Н.Н. Неъматов, А. Нурмухаммадӣ, А.К. Мирбобоев.— Хучанд: Ношир, 2008. — 813 с.
56. Очерки историографии государственности Узбекистана. Том I. / Отв. ред. Д.А. Алимова. — Ташкент: Navroz, 2018. — 380 с.
57. Очерки историографии государственности Узбекистана. Том II. / Отв. ред. Д.А. Алимова, Ш.И. Асадова. — Ташкент: Navroz, 2018. — 368 с.
58. Пантусов Н.Н. Теварихи-Шахрухие // Туркестанские ведомости, 1876. - № 30. - С. 3-7.
59. Плоских В. М. Киргизы и Кокандское ханство/ В.М. Плоских.— Фрунзе: Илм, 1977.— 368 С.
60. Путешествие Мир Иззат Уллы в Кокандском ханстве в 1812 г. (Перевод и примечания Ю.А. Соколова, с приложением схемы пути Мир Иззат Уллы).— Ташкент, 1957.— 52с.
61. Ромодин, В.А. Некоторые источники по истории Ферганы и Кокандского ханства (XVI-XIX вв.). В рукописных созданиях Ленинграда/ В.А. Ромодин.— М., 1960.— 15 с.
62. Семенов, А.А. Указатели персидской литературы по истории узбеков в Средней Азии//Труды библиографической комиссии, бывшей при СНК ЦСР/ А.А. Семенов.— Ташкент, 1926.— Вып.3.— С.31.
63. Стори Ч.А. Персидская литература. Библиографический обзор.— В трех частях.— Часть 2.— М.,1972.— С. 1191-1192.
64. Тагирджанов А. Описание таджикских и персидских рукописей восточного отдела библиотеки ЛГУ. Т. 1. История, биография, география. - Л.: Изд-во Ленинградского Университета. 1962.- С . 143-144.
65. Трентев М.А. Загадочный таарих//ПТКЛА. Год 4.- 1899.- С. 85.

- 66.Троицкая А.Л. Несколько документов по военному делу из архива кокандских ханов века / Восточный сборник. - Москва, 1972. Вып.3. - С. 139.
- 67.Турсунов, Б.Р. История Кокандского ханства (образование и расцвет ханства). Книга I / Б.Р. Турсунов. – Худжанд: Нури маърифат, 2021. – 352 с.
- 68.Турсунов, Б. и др. Источники и историография истории Кокандского ханства. Кн. 3 / Б. Турсунов. – Худжанд, 2024. – 168 с.
- 69.Умаров, Ш. Худоёрхон авлодлари тарихи / Ш. Умаров. - Тошкент: Turon zamin ziyo, 2014. – 700 б.
- 70.Жалилов С. Из истории освоения земель восточных районов Ферганской долины (- начало XX века). Автореферат дисс. канд. ист. наук. - Ташкент: ИИ АН РУз. 1965.- С . 9.
- 71.Ханыков, Н. Описание Бухарского ханства/ Н. Ханыков.– Санкт-Петербург, 1843.– 182 с.
- 72.Ҳомидзода Ф., Латипова Н. Аз таърихи омӯзиши “Таърихи шоҳруҳӣ”-и Мулло Ниёз Муҳаммад Ҳуқандӣ// Аҳбори ДДҲБСТ.-2024.- №4 (100).- С. 22-28.
- 73.Худайкулов, Т.Д. XIX асрда Кукон хонлигининг ижтимоийсиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаёти. Социально-политическая, экономическая и культурная жизнь Кокандского ханства в XIX в. / Т.Д. Худайкулов. - Автореф. дис. канд. ист. наук. – Тошкент, 2009. – 25 с.

АННОТАТСИЯ

ба автореферати диссертатсияи Латифова Насиба Мирзоёқубовна дар мавзун «Таърихи Шохрухӣ»-и Муллониёзи Хӯқандӣ – ҳамчун сарчашмаи таърихӣ дар омӯзиши таърихи халқи тоҷик» барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои таърих аз рӯи ихтисоси 6.1.5 - Таърихнигорӣ, маъхазшиносӣ ва методҳои таҳқиқоти таърихӣ

Калидвожаҳо: «Таърихи Шохрухӣ», Муллониёзи Хӯқандӣ, сарчашмаҳои таърихӣ, таърихию ҷуғрофӣ, инъикоси ҳаёти сиёсӣ, ҳайъати этникии хонигарӣ

Мубрамиати мавзӯ. Таърихи халқҳои Осиёи Марказӣ дар асрҳои XVIII ва нимаи аввали асри XIX давраи муҳим, вале кам омӯхташуда мебошад. Барои таҳқиқи омилҳо ва заминаҳои асосии сиёсӣ, иқтисодию иҷтимоии рӯйдодҳои таърихӣ ин давра, омӯзиши ҳамаҷониба ва саҳеҳи маълумоти сарчашмаҳои таърихӣ зарур мебошад.

Яке аз сарчашмаи нодир оид ба таърихи хонигарии Қӯқанд «Таърихи шохрухӣ»-и Муллониёзи Хукандӣ ба ҳисоб рафта, дар солҳои 70-уми асри XIX бо супориши хони Қӯқанд Худоёрхон таълиф шудааст.

«Таърихи Шохрухӣ»-и Мулло Ниёз Муҳаммади Хукандӣ таърихи хонигарии Хукандро аз аввали асри XVIII то ибтидои солҳои 70-уми асри XIX, яъне дар тамоми давраи мачудияташ инъикос намудааст. Ҳудуди ҷуғрофии сарчашмаи мазкур ҳамаи минтақаҳои водии Фағона, мулкҳои Тошкент, Қиззак, Самарқанд; Қазоқистони ҷанубӣ; Тоҷикистон; Қирғизистон; Туркистони Шарқӣ, ҷанд мулкҳои Шарқи Миёна, аз ҷумла Афғонистони шимолӣ, Кашмирро дарбар мегирад..

Мақсади ва вазифаҳои таҳқиқот. Дар натиҷаи таҳқиқи омӯзиши маълумотҳои «Таърихи шохрухӣ»-и Мулло Ниёз Муҳаммад Хукандӣ муайян намудани мазмун ва мундариҷаи асар, муайян кардани ҳаёт ва фаъолияти муаллифи асар, таҳлили вазъи сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии хонигарии Қӯқанд дар асрҳои XVIII - XIX, бозгӯ намудани нақши тоҷикон дар ҳаёти сиёсӣ ва ҷарбии хонигарӣ, ҳамчунин бозгӯи нақши тоҷикон дар ҳаёти сиёсӣ ва ҷарбии хонигарӣ, шиносӣ бо вазъи мулкҳои тоҷикнишини қаламрави он маҳсуб меёбад.

Асосҳои назариявӣ ва методологии таҳқиқот. Дар раванди таҳқиқоти илмӣ аз методҳои хоси пажӯҳишҳои таърихӣ, аз қабili методҳои таърихӣ-хронологӣ, таърихӣ-муқоисавӣ, таърихи системавӣ, таҳлилӣ, интиқодӣ ва тафсири истифода бурда шудааст.

Навгони илмӣ таҳқиқот. Бори нахуст асари «Таърихи Шохрухӣ»-и Мулло Ниёз Хӯқандӣ ҳамчун сарчашмаи таърихӣ дар омӯзиши таърихи халқи тоҷик дар доираи диссертатсия ба риштаи таҳқиқ қашида шудааст. Далелҳо ва рӯйдодҳои нав ва номаълум оид ба таърихи халқи тоҷик дар асрҳои XVIII - XIX, махсусан, дар бораи вазъи сиёсии мулкҳои тоҷикнишини Осиёи Миёна, ки дар дигар манбаъҳо зикр нашудаанд, ба гардиши илмӣ ворид карда шуданд.

Дар хулоса андеша ва назари ҷамъбастии муаллиф оид ба мавзӯ ва пешниҳодоти ӯ дар самти таҳқиқи минбаъдаи мавзуи мазкур ҷой дода шудаанд.

АННОТАЦИЯ

к автореферату диссертации Латифовой Насибы Мирзоякубовны на тему «История Шохруха» Мулло尼亚зи Хоканди — как исторический источник в изучении истории таджикского народа» на соискание степени кандидата исторических наук по специальности 6.1.5. — Историография, источниковедение и методы исторического исследования

Ключевые слова: «История Шохруха», Мулло尼亚з Хоканди, исторические источники, историко-географические источники, отражение политической жизни, этнический состав ханства

Актуальность исследования. История народов Центральной Азии XVIII – первой половины XIX вв. представляет собой значимый, но при этом недостаточно изученный период. Для всестороннего исследования ключевых политических и социально-экономических факторов исторических событий данной эпохи, необходим углубленный анализ сведений, содержащихся в исторических источниках.

Одним из наиболее ценных и редких источников по истории Кокандского ханства является «Таърихи Шахрухи» («История Шахруха») Мулло Нияза Хуканди, созданный в 70-х гг. XIX в. по заказу Худояр-хана, охватывающее историю Кокандского ханства с начала XVIII до 70-х гг. XIX в., что соответствует практически всему периоду его существования. Географические рамки источника включают Ферганскую долину, владения Ташкента, Джизака, Самарканда, Южный Казахстан, территории современного Таджикистана и Кыргызстана, Восточный Туркестан, а также ряд областей Ближнего Востока, в частности Северный Афганистан и Кашмир.

Цель и задачи исследования. Цель исследования заключается в определении содержания и сущности труда «Таърихи Шахрухи» Мулло Нияза Мухаммада Хуканди, установление жизни и деятельности автора, анализ политического, экономического, социального и культурного положения Кокандского ханства в XVIII–XIX веках, раскрытие

роли таджиков в политической и военной жизни ханства, ознакомление с положением таджиконаселенных владений на территории Центральной Азии и прочее.

Теоретические и методологические основы исследования. В процессе научного исследования использовались методы и приемы, характерные для исторических исследований, такие как историко-хронологический, историко-сравнительный, систематический исторический, аналитический, критический и интерпретативный методы.

Научная новизна исследования. Впервые в рамках диссертации в качестве исторического источника при изучении истории таджикского народа рассмотрено произведение Мулло Нияза Хоканди «История Шахруха». В научный оборот введены новые и неизвестные факты и события, касающиеся истории таджикского народа в XVIII-XIX веках, в частности, политической ситуации в таджикских княжествах Центральной Азии, которые не упоминались в других источниках.

В заключении изложены основные научные выводы автора, также предложения по дальнейшему исследованию данной проблеме.

ANNOTATION

**to the abstract of dissertation by Latifova Nasiba Mirzoyaqubovna on the topic
“‘Tarikhi Shohrukhi’ by Mulloniyoz Khoqandi as a historical source in the study of the History
of the Tajik People” submitted for the degree of Candidate of Historical Sciences in specialty
6.1.5. – Historiography, Source Studies and Methods of Historical Research**

Keywords: “Tarikhi Shohrukhi”, Mulloniyoz Khoqandi, historical sources, historical and geographical data, reflection of political life, ethnic composition of a khanate.

The abstract substantiates relevance of the research topic, noting that the history of peoples of Central Asia in the XVIII century and the first half of the XIX century represents an important yet insufficiently studied period. Comprehensive and accurate analyses of historical sources are essential for the study of the main political, economic, and social factors underlying historical events of this era.

One of the rare sources on history of Kokand Khanate is “Tarikhi Shohrukhi” by Mulloniyoz Khoqandi, written in 1870s of the XIX century by the order of Kokand khan Khudoyarkhan.

“Tarikhi Shohrukhi” by Mullo Niyoz Muhammad Khoqandi reflects the history of Kokand Khanate from the beginning of the XVIII century to the early 1870s, that is, all stages of khanate’s existence. Geographical scope of the source includes all regions of Fergana Valley, territories of Tashkent, Jizzakh, Samarkand, southern Kazakhstan, Tajikistan, Kyrgyzstan, Eastern Turkestan, as well as several regions of the Middle East, including northern Afghanistan and Kashmir.

The aim and objectives of the research are to determine the content and essence of “Tarikhi Shohrukhi” by Mullo Niyoz Muhammad Khoqandi; to study the life and activities of an author; to analyze political, economic, social, and cultural conditions of Kokand Khanate in the XVIII – XIX

centuries; to reveal the role of Tajiks in the political and military life of khanate; and to examine situation of Tajik-populated territories within its domain.

Theoretical and methodological foundations of the research. The study employs methods characteristic of historical research, including historical-chronological, historical-comparative, historical-systemic approaches, as well as analytical, critical, and interpretative methods.

Scientific novelty of the research. For the first time, “Tarikhi Shohrukhi” by Mullo Niyoz Khoqandi has been examined within the framework of a dissertation as a historical source for studying the history of Tajik people. New and previously unknown facts and events concerning the history of Tajik people in the XVIII – XIX centuries-particularly regarding political situation of Tajik-populated regions of Central Asia not mentioned in other sources-have been introduced into scholarly circulation.

In the conclusion, the author presents summarized reflections on the topic and proposals for further research in this field.